

Zien, voorstellen en doen.

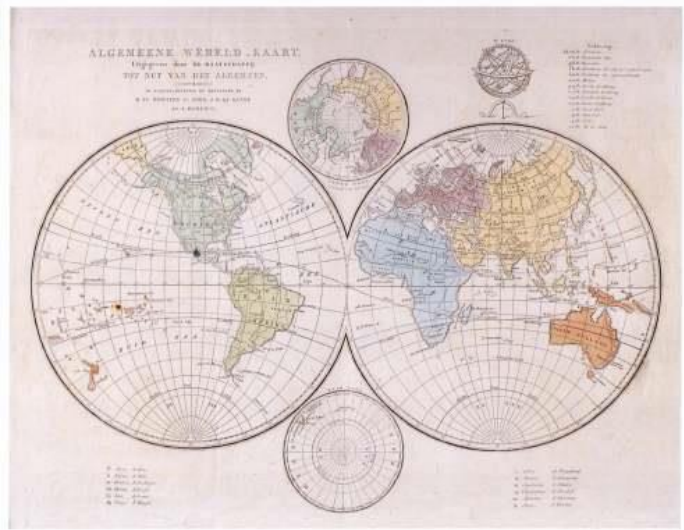
Het leerdoel van religieuze schoolprenten en schoolplaten: Een vergelijking tussen de schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de schoolplaten van Hendrik Jan van Lummel.

Inhoud

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Godsdienst op school	9
Verzuilde scholen?	11
Onderwijsvormen	14
Godsdienstles	16
Hoofdstuk 2: Prenten en platen	19
Publiek	21
Schoolgebruik	22
Onderwerpen	23
Hoofdstuk 3: Twee partijen	25
De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen	25
Hendrik Johan van Lummel	29
Hoofdstuk 4: Religieuze schoolprenten en schoolplaten	35
Het Nut	35
Schoolprenten	36
Van Lummel	42
Schoolplaten	43
Het Nut vs. Van Lummel	47
Uiterlijk	49
Inhoud	51
Leerdoel	53
Hoofdstuk 5: Handleidingen	55
Conclusie	60
Literatuurlijst	64

Inleiding

Schoolplaten aan de wand opgehangen, een leuke versiering achterin het klaslokaal. Voor menig (oud) scholier is dit een bekend gezicht. Soms werd er zelfs nog les mee gegeven, vooral met de grote topografische wandplaten bij aardrijkskunde¹, of de platen over natuurfenomenen bij biologie. Vaak worden deze platen gezien als een vanzelfsprekend hulpmiddel tijdens de les,

Figuur 1: Aardrijkskundige wandplaat van het Nut

maar is dat wel zo? Wat gaat er schuil achter de mooie tekeningen, hoe kwamen de platen tot stand, en waarom werden ze überhaupt ontwikkeld? Dit zijn slechts enkele vragen die gesteld kunnen als er naar een schoolplaat wordt gekeken. Om deze vragen te kunnen beantwoorden zullen we in de geschiedenis van de schoolplaat moeten duiken. Alleen zo kunnen we erachter komen hoe, waarom en door wie schoolplaten werden gemaakt en waarom deze (soms) in leerdoel verschilden.

Prenten hebben een lange geschiedenis en waren vanaf de vijftiende eeuw in vele soorten en maten verkrijgbaar. De goedkoopsten ervan werden centsprenten genoemd die vooral in de zeventiende eeuw erg populair werden. Deze centsprenten waren de "voorlopers van het goedkope prentenboek, het tijdschrift en het stripverhaal [...]."² In de achttiende en negentiende eeuw werden de prenten voor het eerst ook in het onderwijs gebruikt.³ Maar waren deze prenten wel geschikt voor de scholier? Bij de schoolmeesters en pedagogen waren hier de meningen over verdeeld, hervormingen werden doorgevoerd: vanaf circa 1800 tot 1970 werden deze nieuwe schoolprenten – en de opvolgers ervan, de schoolplaten – gebruikt om kinderen te ondersteunen in het onderwijs. De prent was tevens het eerste Nederlandse massamedium, het moest voor een groot publiek bereikbaar zijn en was om die reden ook nooit radicaal, grensverleggend of controversieel. De prent daarentegen was juist gericht op de overdracht van normen en waarden. Daarom weerspiegelden centsprenten bijvoorbeeld op een bepaalde manier "[...] de religieuze beleving en de ethische, maatschappelijke en

¹ <http://www.wereldaandewand.nl/artikel14.htm>

² A. Borms, *Centsprenten: massaproduct tussen heiligenprent en stripverhaal* (Koninklijke Bibliotheek 2010) 7.

³ Borms, *Centsprenten*, 8.

pedagogische opvattingen van de tijd waarin ze ontstonden, maar deze prenten leren ons niets over de controverses op politiek, sociaal of godsdienstig gebied in die tijd.”⁴

Het idee om educatieve afbeeldingen te gebruiken tijdens de les vond zijn oorsprong in de negentiende eeuw.⁵ In deze eeuw werden het zaakonderwijs en diens opvolger, het aanschouwelijk onderwijs ontwikkeld. Binnen dit aanschouwelijk onderwijs stond centraal dat de mens “[...] via zijn kennis- of aanschouwingsvermogen voorstellingen en gewaarwordingen ontvangt. In de opvoeding is dit vermogen van groot belang, omdat ‘de juistheid onzer begrippen afhankelijk is van de juistheid onzer aanschouwing’.”⁶ Dit vermogen zou versterkt worden door voorwerpen en afbeeldingen te tonen tijdens de les. Predikant Johannes Cornelis Sikkel (1855-1920) keek in 1902 positief terug op deze onderwijsvorm en meende; “Zien, voorstellen en doen, - ziedaar de weg tot vorming van den mensch, en daarmee ook de aanwijzing voor den leergang en leer methode.”⁷

Zien.

Voorstellen.

Doen.

Sikkel noemde de drie belangrijke kernwoorden in het Nederlands onderwijssysteem van de negentiende eeuw. De schoolmeesters en pedagogen van de negentiende eeuw geloofden dat door middel van zakelijk en aanschouwelijk onderwijs deugden konden worden aangeleerd en opgelegd, dat de massa gedisciplineerd kon worden, asociaal gedrag afgeleerd, burgerlijk fatsoen aangeleerd. Onderwijs werd gezien als de kern van “[...] opvoeding, socialisering, ontwikkeling en vernieuwing, politiek.”⁸ Hoe kon dit ideaal beter aangeleerd worden dan met een visueel hulpmiddel: schoolprenten en schoolplaten.⁹ Niet altijd waren deze afbeeldingen realistisch getekend, maar het geeft wel aan wat de schoolmeesters en pedagogen binnen de samenleving wilden bereiken met dit hulpmiddel.

⁴ Borms, *Centsprenten*, 81 – 83. (citaat afkomstig van p. 83).

⁵ J. Thijssen, *Leerzame prentjens voor de jeugd*. *Schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Utrecht 2009) 20 – 21.

⁶ <http://onderwijsmuseum.nl/pagina/aanschouwelijk-onderwijs>

⁷ J.C. Sikkel, *De Aanschouwing in het Onderwijs, pedagogische bijdrage voor de scholen met den Bijbel* (Amsterdam 1902) 9.

⁸ G. Harinck en G. Schutte, *De school met de bijbel: Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw* (Zoetermeer 2006), 13.

⁹ Schoolprenten en schoolplaten verschillen in maat. Schoolprenten zijn niet al te groot (soms zelfs handformaat). Schoolplaten zijn juist groot en werden voor de klas, aan het bord, opgehangen.

Binnen de ontwikkeling van de eerste Nederlandse schoolprenten was de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een belangrijke speler. Bij het Nut stonden vier doelen centraal:

1. *Een nieuwe organisatie zal zich bezighouden met de ontwikkeling van de onderontwikkelden en armen;*
2. *De leden van het genootschap zullen personen zijn die door hun ontwikkeling en geld in staat zijn anderen te helpen, en die bereid zijn daadwerkelijk mee te helpen;*
3. *Het voornaamste middel zal zijn het uitgeven van eenvoudige boeken bestemd voor de minder ontwikkelden;*
4. *Men zal zich toeleggen op verbetering van het onderwijs.*¹⁰

Achter deze doelstellingen lag een verlicht protestantse gedachte. Secretaris M. Nieuwenhuysen besloot namelijk in *Het Plan* (1784): “Wij eindigen met dien wensch, dat de Alzegenaar, die de oprechtheid onzer voornemens kent tot uitbreiding van kennis en waarheid, en die als een tederlievend Vader van het mensdome alsints genegen is om goede pogingen te begunstigen, ook dit ons Genootschap in stand en bloei wil brengen, door zijnen nodigen en heilzamen invloed.”¹¹ Met deze gedachte werden er tussen 1800 en 1858 drie schoolprentenseries uitgegeven. Het Nut was erop gericht een zo groot mogelijk publiek te bereiken om onkunde en zedeloosheid in de samenleving aan te pakken. De voornaamste doelgroep hierin was het *gemeene* volk (het gewone volk). Er werd voor deze doelgroep gestreefd naar vooruitgang, maar uiteraard moest dit wel binnen de eigen klasse gebeuren.¹² Door de schoolprent kon deze doelgroep op grote schaal bereikt worden.

De doelstellingen van het Nut kunnen geplaatst worden in de ontwikkeling van de Nederlandse religiegeschiedenis. Religie was een essentieel onderdeel van de Nederlandse samenleving en hoewel kerk en staat na de eerste onderwijswetten aan het begin van de negentiende eeuw gescheiden werden, bleef religie een belangrijke rol spelen in het onderwijs.¹³ Met de komst van onderwijsvrijheid werd het mogelijk scholen op te richten met

¹⁰ J.A. Duijnhouwer, *Het Nutsonderwijs bezuiden de grote rivieren : een onderzoek naar de onderwijsactiviteiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in het rooms-katholieke zuiden gedurende de periode van 1791 tot 1991* (Utrecht 1997) 20.

¹¹ Duijnhouwer, *Het Nutsonderwijs bezuiden de grote rivieren*, 21.

¹² Thijssen, *Leerzame prentjens voor de jeugd*, 15 – 16.

¹³ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006) 255 – 256.

verschillende confessionele overtuigingen. Vele van deze scholen¹⁴ maakten gebruik van leermiddelen, zoals schoolprenten, maar de verlicht-protestantse prenten van het Nut voldeden blijkbaar niet altijd. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden daarom andere prenten gemaakt, zo ook door Hendrik Jan van Lummel (vanaf 1857). Zijn schoolplaten verschilden met die van het Nut. Als er enkel wordt gekeken naar deze twee verschillende religieuze schoolprenten/platen(makers) is er de ruimte om verschillende vragen te stellen;

Door wie werden de prenten en platen gemaakt?

Waarom werden de prenten en platen gemaakt?

Wat voor onderwerpen werden er afgebeeld op de prenten/platen?

Hoe verschilden de prenten en platen van elkaar in uiterlijk?

Waren er inhoudelijke verschillen?

Wat staat er in de bijgeleverde platen-handleidingen?

Met bovenstaande vragen als leidraad, gaandeweg in dit onderzoek, ontdekt kunnen worden wat de leerdoelen van de prenten van het Nut inhielden, en hoe/waarom Van Lummels schoolplaten van deze leerdoelen verschilden.

Er is al veel onderzoek verricht naar onder meer historische schoolplaten, platen voor het leesonderwijs en de biologie (natuurlijke historie). In *Veranderend landschap: opnieuw op reis met oude schoolplaten*, door Harry Schuring e.a., worden de aardrijkskundige schoolplaten onderzocht.¹⁵ *In sloot en plas. Leven en werk van illustrator M.A. Koekkoek (1873 – 1944)* wordt door Maartje Brattinga en Jacques Dane naar het levenswerk gekeken van een Biologie-schoolplaten maker.¹⁶ Ook in het boek *De geschiedenis gekleurd: historie – schoolplaten – J.H. Isings*, onder redactie van o.a. D.P. Snoep, wordt enkel naar de werken van één illustrator gekeken.¹⁷ En in het boek van Jacqueline Burgers *Brood op de leesplank: zes illustratoren in dienst van het onderwijs; C. Jetses, J.H. Isings, Tj. Bottema, W.K. de Bruin, B. Bueninck, J. Gabriëlse* worden maar liefst zes illustratoren onderzocht.¹⁸ Het boek van Jo Thijssen *‘Leerzame prentjens voor de jeugd’. Schoolprenten van de Maatschappij tot*

¹⁴ Hieronder vallen ook de zondagscholen. Bijbelgenootschappen verspreiden het nut van de Bijbel aan de hand van Bijbelboekjes, maar ook door het uitdelen van religieuze (school)prentjes. Religieuze schoolprenten zijn slechts onderdeel van het grotere geheel.

¹⁵ H..A. Schuring, e.a., *Veranderend landschap: opnieuw op reis met oude schoolplaten* (Assen 1992).

¹⁶ M. Brattinga en J. Dane, *In sloot en plas, Leven en werk van illustrator M.A. Koekkoek (1873 – 1944)* (Utrecht 2011).

¹⁷ D.P. Snoep, e.a., *De geschiedenis gekleurd: historie – schoolplaten – J.H. Isings* (Utrecht/Assen 1982).

¹⁸ J. Burgers, *Brood op de leesplank: zes illustratoren in dienst van het onderwijs; C. Jetses, J.H. Isings, Tj. Bottema, W.K. de Bruin, B. Bueninck, J. Gabriëlse* (Leiden 1977).

Nut van 't Algemeen behandelt in groot detail de geschiedenis van De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de drie prentenseries welke door de Maatschappij werden verkocht.¹⁹ Zoals te zien is, is er een groot onderzoeksveld wat betreft schoolprenten en platen in het algemeen. De bestaande literatuur geeft in zeker mate een idee van de leerdoelen bij alle schoolplaten. Neem bijvoorbeeld Thijssens *'Leerzame prentjens voor de jeugd'*, dit onderzoek richtte zich op de geschiedenis van het Nut en het leerdoel van alle prenten. Echter, in al deze onderzoeken over schoolprenten en platen is het religieuze onderwerp tot op heden sterk onderbelicht gebleven.

Het is daarom erg interessant om te onderzoeken wat voor rol de heterogene religieuze Nederlandse samenleving en het veranderende schoolsysteem hebben gespeeld in de totstandkoming van de religieuze prenten en platen. Daarnaast is het erg interessant om te ontdekken wat juist deze prenten en platen ons in vormgeving, inhoud, en leerdoel te bieden hebben.

Om het doel van dit onderzoek te kunnen bereiken – namelijk ontdekken wat de leerdoelen van de religieuze prenten van het Nut inhielden, en hoe/waarom Van Lummels religieuze schoolplaten van deze leerdoelen verschilden – moet de geschiedenis van het Nederlands onderwijssysteem en de positie van de (school-) prent en schoolplaat onderzocht worden. Daarnaast zal er een analyse uitgevoerd worden, waarin een selectie van prenten en platen van de twee producenten met elkaar vergeleken wordt. Er is gekozen voor de algemeen christelijke prenten van het Nut en de meer orthodox-protestantse schoolplaten van Hendrik Johan van Lummel. Aangezien het Nut het beginpunt aanduidt van de productie van Nederlandse educatieve schoolprenten en omdat Van Lummel wellicht de bekendste religieuze schoolplatenmaker van Nederland was, maar vanwege zijn orthodox-protestantse insteek. Een aanvullende reden voor deze keuze is de beschikbaarheid van schoolplaten-handleidingen bij de platen van Van Lummel. Hierin werd beschreven wat er op de plaat stond, en wat er aan de leerlingen onderwezen moest worden. Een kritische noot moet bij de keuze voor deze producenten geplaatst worden. Het Nut begon in 1800 met het uitgeven van schoolprenten, Van Lummel zal dit pas in 1857 doen. Toch zal blijken dat de vergelijking gaandeweg mogelijk is.

Om een duidelijk beeld te krijgen van de geschiedenis van de prent en van de (religieuze) schoolprent/plaat zal er in hoofdstuk 1 en 2 eerst gekeken worden naar godsdienst in het onderwijs, de samenleving en de totstandkoming van de prent in het

¹⁹ Thijssen, *'Leerzame prentjens voor de jeugd'*.

algemeen. Na deze introductie zal er in hoofdstuk 3 specifiek worden gekeken naar het Nut, en naar Van Lummel. Hierna zal er in hoofdstuk 4 een analyse van de religieuze schoolprenten en schoolplaten plaatsvinden. In hoofdstuk 5 worden de handleidingen onderzocht. Gaandeweg zullen we ontdekken wat de leerdoelen van deze religieuze prenten/platen(makers) waren.

Hoofdstuk 1: Godsdiens op school

Onderwijs zoals wij dat nu kennen, bestond nog niet. In de zeventiende eeuw was vooral volksonderwijs de norm. Kinderen kregen les van één meester (er waren nauwelijks ‘juffen’ in het onderwijs werkzaam) en alle leeftijden zaten bij elkaar in het lokaal. Slechts één leerling tegelijkertijd kreeg uitleg of commentaar van de schoolmeester. Dit wordt ‘hoofdelijk onderwijs’ genoemd. De rest van de grote groep moest zich zelfstandig zien te redden; maar als het te onrustig werd, werden er zonder pardon tuchtstraffen uitgedeeld.²⁰ Als een leerling zich goed gedroeg, of goed presteerde, kreeg hij of zij soms een beloning. Vaak kwam deze beloning in de vorm van een volksprent. Deze prenten dienden enkel tot vermaak en hadden geen achterliggende pedagogische gedachte; het was zeker geen lesmateriaal.²¹

Godsdienst speelde een belangrijke rol in de samenleving en kon daarom ook niet in het onderwijs ontbreken. Dit was geen godsdienstles (of de hedendaagse variant: “levensbeschouwelijke vorming”) zoals dat vandaag de dag in het onderwijs wordt gegeven. Godsdienst op school (hiermee wordt ook de zondagsschool bedoeld) dankte zijn vorm aan de Dordtsche Synode. Op 30 november 1618 werd tijdens de zeventiende zitting aldaar besproken wat de beste wijze van catechiseren was.²² Er werd besloten dat de kerkraden erop zouden toezien dat “[...] er goede schoolmeesters zyn, die niet alleen de kinderen leeren leesen, schrijven, spraken, en vrije konsten, maar ook deselve in deselve in der Godsaligheyd en in den Catechismo onderwysen.”²³ Het was de taak van de schoolmeesters om de kinderen te onderwijzen in het goede geloof. De Nederlandse Republiek, waarin het gereformeerd christelijke geloof de publieke godsdienst was, kende daarom in de zeventiende eeuw gereformeerd openbaar²⁴ hoofdelijk onderwijs. De rol van de staat was hierin beperkt, deze wees enkel de door de kerk goedgekeurde meesters aan. Het gereformeerde onderwijs was toegankelijk voor iedereen.²⁵ De gehele lesstof moest volgens het onderwijssysteem op een duidelijke en systematische manier onderwezen worden, zodat de scholier de onderlinge

²⁰ Thijssen, *‘Leerzame prentjens voor de jeugd’*, 9.

²¹ Borms, *Centsprenten*, 14 – 16.

²² H. Bavinck, *Handleiding bij het onderwijs in den Christelijken Godsdienst* (Kampen 1932) v.

²³ Harinck, Schutte, *De school met de bijbel*, 8.

²⁴ Openbaar gereformeerd onderwijs, volgens Harinck en Schutte’s *De school met de bijbel*, p.8 – 9: “De overheid zorgde in principe overal voor voldoende onderwijs (maar aan algemeen verplicht onderwijs werd nog niet gedacht), en kerk en overheid beide letten op de richting ervan: de overheid stelde alleen schoolmeesters aan, die goedkeuring van de gereformeerde kerkenraad kregen. Want op de openbare gereformeerde school onderwees de meester niet alleen de kinderen het Onze Vader, het avond- en morgengebed, de twaalf artikelen van het Apostolicum, maar ook de vragen en antwoorden van de Heidelbergse catechismus, allemaal volgens het gereformeerde kerkboek, en ze zongen de psalmen Davids in berijming van Datheen (en na 1773 die van Voet *cum suis*). Lezen behoorde tot het basisleerpakket – ieder mens moet de bijbel kunnen lezen. Maar schrijven, cijferen en de rest vergden extra tijd en soms extra (school)geld.” Tevens belichtte het gereformeerde onderwijs de nationale eenheid van de Republiek.

²⁵ Harinck, Schutte, *De school met de bijbel*, 8.

verbanden van de leerstof zou begrijpen. Zo ook werd de godsdienst door de schoolmeester uitgelegd met behulp van eenvoudige hand- of leerboeken.²⁶

Echter, in de tweede helft van de achttiende eeuw begonnen filosofen, dominees en anderen, die deel uitmaakten van de sociale en culturele elite van de Nederlandse samenleving, zich zorgen te maken over de kwaliteit van het hoofdelijk volksonderwijs.²⁷ Kinderen zaten in (te) kleine ruimtes, vaak met grote groepen bij elkaar. Door onder andere het gebrek aan schoolmeubilair, het hardop memoriseren van opdrachten, en verveelde schoolkinderen, waren deze klassen rumoerig en ongeordend. Tevens was de onderwijzer vaak niet in staat de orde te handhaven, en hadden vaak ook niet genoeg kennis om les te geven.²⁸ Op een duidelijke en systematische wijze lesgeven was daarom nauwelijks mogelijk. Door de slechte gang van zaken werd er gevreesd voor de beschaving van de bevolking. Het onderwijs was namelijk verantwoordelijk voor ‘de nette burgers van morgen’. Vooral om de arme kinderen bestonden zorgen. De burgerij vond het nodig dat deze kinderen goed werden onderwezen in christelijk deugzaamheid. Op deze manier werd er getracht “te vermijden dat kinderen voor galg en rad zouden opgroeien en later de maatschappij veel meer geld zouden gaan kosten.”²⁹ Het onderwijs moest daarom verbeterd worden. Door het onderwijs te moderniseren kon men tegelijkertijd proberen de samenleving te verbeteren. Eén verandering (binnen het onderwijs) om dit ideaal te verwezenlijken, had betrekking tot de volksprenten die aan scholieren werden gegeven of verkocht. Deze prenten werden hervormd en aangepast aan de nieuwe onderwijsidealen. De eerste schoolprentenseries (vanaf ca. 1800) – die wel op educatie gericht waren – danken hun bestaan aan deze verandering.³⁰ Deze vernieuwing had betrekking op alle volksprenten-onderwerpen. Prenten met onderwerpen als huiselijke

Jan sit hier op sijn hakken /
En hy laat het kindje kakken.

Jan sit hier op sijn hakken /
En hy laat het kindje kakken.

Hier zit Jan al op zyn hakken. /
En hy laat zyn kindje kakken.

Hier zit Jan al op zyn hakken. /
En hy laat zyn kindje kakken.

Hier zit Jan al op zyn hakken,
En hy laat zyn kindje kakken.

Hier zit Jan al op zyn hakken,
En hy laat zyn kindje kakken.

Figuur 2

²⁶ Bavinck, *Handleiding bij het onderwijs in den Christelijken Godsdienst*, vi, 6.

²⁷ Harinck en Schutte, *De school met de bijbel*, 11.

²⁸ J.M.A. Noordman, e.a. *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500 – 2000* (Assen 2010) 519.

²⁹ P.Th.F.M. Boekholt, *Geschiedenis van de School van Nederland* (Assen 1987) 42.

³⁰ Boekholt, *Geschiedenis van de School van Nederland*, 9.

taferelen en spelende kinderen werden aangepast op nieuwe normen en waarden. Als er naar figuur 2 wordt gekeken is deze aanpassing goed te zien. Op de eerste afbeelding poept het kindje van Jan zonder schaamte in het openbaar, op de tweede afbeelding poept het kindje van Jan ook, maar is het al op een meer afgelegen plek, op de derde afbeelding zijn de blote biljetjes niet meer te zien. Het onderwerp blijft hetzelfde, maar de afbeelding is op nieuwe normen en waarden, op netter gedrag, aangepast. Met behulp van deze deugdelijke prentjes zouden de scholieren leren hoe zij zich naar behoren dienden te gedragen. Religieuze prenten hebben in dit ‘beschavingsoffensief’ ook een belangrijke rol gespeeld, ze werden met een doel gemaakt. Echter, om het doel van de religieuze schoolprenten en wandplaten (ook wel ‘schoolplaten’) te kunnen duiden, is het eerst belangrijk te onderzoeken welke historische ontwikkelingen binnen het Nederlandse onderwijssysteem en de Nederlandse samenleving plaats hebben gevonden.

Verzuilde scholen?

In de Nederlandse samenleving, van de achttiende en negentiende eeuw, bestond geen homogene religieuze overtuiging. “[...] Anders dan in veel andere contemporaine katholieke en protestantse landen erkenden kerk en overheden in de Republiek de persoonlijke vrijheid van geloven en denken, werd de geloofsbeoefening thuis ongehinderd en was de gereformeerde kerk er geen staatskerk maar de publieke kerk – de kerk van de staat, maar niet de kerk van alle mensen. De Republiek kende dan ook al vroeg naast de publieke kerk een reeks van ‘getolereerde religies’, erkend ook door contemporaine voorstanders van de bevoorrechte publieke kerk.”³¹ De samenleving was tolerant. Dit gold niet voor de schoolwereld. Door de intolerante opstelling ten opzichte van religieus onderwijs ontstond er spanning in de (religieuze) samenleving van de Republiek. De verzuiling en de schoolstrijd zijn hier het bewijs van. Beide ontwikkelingen hebben gevolgen gehad voor godsdienst op school en de vorm van het Nederlandse onderwijssysteem.

Verzuiling betekent letterlijk “samenleving met aparte, nauwelijks samenwerkende groeperingen”.³² Gezien de religieuze diversiteit en tolerante houding in de Republiek is het niet verwonderlijk dat er in de negentiende eeuw een verzuilde samenleving ontstond. De verschillende groeperingen hadden bijna alleen contacten binnen de eigen groep, de overige geloofsgroepen in de samenleving werd zoveel mogelijk genegeerd. Deze scheiding voltooide zich op basis van overtuiging, namelijk levensbeschouwelijk of ideologisch. Er kunnen dan ook meerdere zuilen onderscheiden worden; protestant-christelijk, rooms-katholiek,

³¹ Harinck en Schutte, *De school met de bijbel*, 9.

³² <http://www.woorden.org/woord/verzuiling>

sociaaldemocratisch, neutraal, en algemeen. Deze scheiding verspreidde zich tot in alle hoeken van de samenleving, van kerk en organisatie, tot omroep, krant en zelfs ziekenhuis.³³ Deze zuilen wilden zich ook in het onderwijs verspreiden.

Vanaf de Reformatie³⁴ had de Nederlandse Republiek het gereformeerd openbaar onderwijs gekend. Na de Bataafse Republiek (1795 – 1801) werd getracht dit gereformeerde onderwijs af te schaffen. In 1801 (ten tijde van de Franse overheersing, 1801 – 1813) werd een onderwijswet aangenomen, met enkele hervormingen in 1803 en in 1806.³⁵ Hierin werd besloten dat het openbaar onderwijs de maatschappelijke en algemeen christelijke deugden³⁶ zou onderwijzen. Het schoolconcept voor het openbaar onderwijs had vanaf dat moment een verlicht-protestantse invulling.³⁷ Ook werd bepaald dat elke andere vorm van religieus onderwijs (bijvoorbeeld katholiek, orthodox, of joods) verboden was. Het is niet verwonderlijk dat de verzuilde samenleving verdeeld reageerde op deze hervorming. “De verlichte protestanten, de Nutsmensen en de rijksoverheid waren zeer tevreden geweest over deze onderwijshervorming; de orthodox-protestanten, rooms-katholieken en joden waren dat niet. De staat kwam niet tegemoet aan de wens hun religieuze overtuiging aan hun kinderen mee te geven.”³⁸ De verlichte protestanten, de Nutsmensen en de rijksoverheid waren tevreden, omdat de onderwijshervormingen hun wensen op het gebied van onderwijs ondersteunden, namelijk de verlicht-christelijke invulling. De orthodox-protestanten, rooms-katholieken en joden waren ontevreden. Zij delfden het onderspit, omdat door deze hervormingen hun vorm van (religieus) onderwijs niet werd toegestaan.³⁹ Deze ongelijke behandeling zorgde voor veel spanningen die zouden uitmondden in de schoolstrijd, waarin werd gestreden om het toestaan van scholen met verschillende geloofsovertuigingen (geheel in stijl van de verzuiling, de verschillende confessionele zuilen wilden hun eigen school op kunnen richten). Ideologisch geladen was deze strijd zeker, en beide partijen weigerden toe te geven. Het ging immers over de invulling van het onderwijs, de toekomst van de Nederlandse

³³ A.B. Dijkstra, R. Dronkers, R. Hofman, *Verzuiling in het onderwijs: Actuele verklaringen en analyse* (Groningen 1997) 34 – 36.

³⁴ De Reformatie vond plaats in de zestiende eeuw als reactie op het Katholieke geloofssysteem. De kerk bleef grip houden op het onderwijs, maar niet langer werd de rooms-katholieke leer onderwezen. Calvinisme nam deze rol over.

Boekholt, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 18.

³⁵ P.Th.F.M. Boekholt, *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de staat* (Assen 2002) 92.

³⁶ Het openbaar onderwijs volgens Harinck en Schutte, *De school met de bijbel*, p. 12 – 13: “Het openbaar onderwijs in de gewenste christelijke en maatschappelijke deugden werd door de elite beschouwd als het laatste redmiddel voor het project Nederland. [...] Onderwijs is heel wat meer dan alleen lezen en schrijven leren, optellen en aftrekken. Onderwijs is opvoeding, socialisering, ontwikkeling en vernieuwing, politiek.”

³⁷ Harinck en Schutte, *De school met de bijbel*, 12 – 13.

³⁸ E. Los, *De canon van het onderwijs* (Amsterdam 2012) 68.

³⁹ Boekholt, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 19.

samenleving.

Deze spanningen uitten zich in verzet. Verschillende groepen streden voor het recht om scholen met hun geloofsovertuiging te stichten.⁴⁰ Pas in 1844 werd voor het eerst officieel een school met een andere confessionele achtergrond toegestaan. In Nijmegen de eerste orthodox-christelijke school *De Klokkenberg* erkend.⁴¹ Ook in de katholieke kring werd er gestreden om het recht op eigen scholen, want “de overtuiging groeide dat katholieke kinderen op geen andere dan katholieke scholen hoorden.”⁴² Het zou echter nog vier jaar duren voor er wettelijke gelijkheid voor scholen bereikt werd. In de grondwet van 1848 werd vrijheid van onderwijs ingesteld, mede dankzij Johan Rudolph Thorbecke, want zo stelde hij: “Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezigt der overheid, en bovendien, voor zoover het middelbaar en lager onderwijs betreft, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid des onderwijzers; het één en ander door de wet te regelen.”⁴³

Hiermee was slechts het eerste deel van de schoolstrijd afgesloten. Het tweede deel richtte zich op de financiering van scholen. Voorheen had de overheid zich grotendeels afzijdig gehouden, na 1848 kwam daar verandering in. De openbare scholen (verlicht-protestants) zouden financieel ondersteund worden door de overheid, de bijzondere scholen (katholiek, orthodox-protestants, etc.) zouden deze steun niet ontvangen. Opmerkelijk is dat de verschillende schooltypes wel aan dezelfde eisen moesten voldoen.⁴⁴ Toch hield deze financiële ongelijkheid de oprichting van bijzondere scholen niet tegen, “met name in de jaren 1870 werden steeds meer bijzondere scholen opgericht, bestuurd en betaald zonder enige staatsbemoeyenis of steun.”⁴⁵ De kosten werden door de kerkgemeenschap betaald. Toch wilde ook de oprichters van deze bijzondere scholen financiële gelijkstelling. Er moest dus verder gestreden worden. Twee belangrijke figuren in deze strijd waren Groen van Prinsterer (1801-1876), oprichter van CNS (Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs) en Abraham Kuyper (1837-1920), oprichter van het Anti-Schoolwet Verbond (de latere Anti-Revolutionaire Partij). Beide mannen, en hun partijen, vochten voor (financiële) gelijkheid in het onderwijs.⁴⁶ Het tweede deel van de schoolstrijd eindigde pas met de komst van artikel 23 in de grondwetherziening van 1917. In dit artikel werd de financiële gelijkstelling vastgelegd, en vanaf dat moment hadden bijzondere scholen evenveel recht op overheidssubsidie als

⁴⁰ Harinck en Schutte, *De school met de bijbel*, 13.

⁴¹ Ibid. 26.

⁴² Los, *De canon van het onderwijs*, 70.

⁴³ Boekholt, *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de staat*, 79.

⁴⁴ Ibid. 8, 18, 93 – 94.

⁴⁵ Harinck en Schutte, *De school met de bijbel*, 15.

⁴⁶ Los, *De canon van het onderwijs*, 68 – 71.

openbare scholen.⁴⁷

Deze ‘tachtigjarige oorlog over het kind’⁴⁸ heeft voor veel veranderingen gezorgd op het gebied van onderwijs in de Nederlandse Republiek. De uitkomst was gelijkheid voor elke schoolstijl en artikel 23 zorgde uiteindelijk voor algehele financiële gelijkheid. Dat dit artikel ook vandaag de dag nog een vinnig item blijft, blijkt uit de discussie aan het begin van de eenentwintigste eeuw. Hier vroeg men zich af of islamitische scholen ook onder deze regeling konden vallen. Dit vraagstuk was onderdeel van een groter zorgpunt, namelijk de vraag of de integratie van allochtonen in Nederland wordt tegengewerkt als islamitische scholen financieel worden gelijkgesteld.⁴⁹ Want volgens artikel 23 hebben deze scholen dezelfde rechten als elke andere school. Maar, moet dit worden toegestaan als het er voor zorgt dat de scholieren van deze islamitische school niet goed in de samenleving integreren, als gevolg van afwijkend lesmateriaal en afwijkende methoden en normen en waarden? Besluiten over toegestane onderwijsvormen en scholen blijft een moeilijke en veel bediscussieerde kwestie.

Onderwijsvormen

De Nederlandse Republiek heeft door de eeuwen heen veel verschillende onderwijsvormen gekend. Deze onderwijsvormen zijn gevarieerd en uitermate ingewikkeld. Voor het bestek van dit onderzoek is er daarom voor gekozen om slechts enkele grote ontwikkelingen te bespreken.

In de zeventiende eeuw kende de Republiek, zoals hierboven vermeld, het hoofdelijk onderwijs. Grote klassen met kinderen van alle leeftijden en slechts één meester om de orde te handhaven en om te onderwijzen. Deze vorm van onderwijs bleef lang de norm. Langzaamaan werd de school met hoofdelijk onderwijs gedurende de negentiende eeuw een ‘luisterschool’, waar orde centraal stond en de scholier de gegeven stof moest leren, zonder te worden geactiveerd of gemotiveerd. De lesstof sloot vaak ook niet aan op de praktijk.⁵⁰ De kinderen bezochten “een school die voorbereidde op nationaal burgerschap. [...] Deze onderwijsvernieuwing kwam tot stand in de periode van de Bataafse Republiek (1795-1806).”⁵¹ Dankzij de onderwijswet van 1806 was het lager onderwijs van de Nederlandse Republiek bepaald door een nationale wetgeving. Hier werden ook de vorm en inhoud zo bepaald dat scholieren gevormd zouden worden tot verantwoordelijke burgers. Elke scholier

⁴⁷ Nationaal Onderwijsmuseum, *Vrijheid van onderwijs; de vele gezichten van artikel 23* (Velsen-Noord 2012) 15.

⁴⁸ Harinck en Schutte, *De school met de bijbel*, 7.

⁴⁹ Nationaal Onderwijsmuseum, *Vrijheid van onderwijs*, 11, 23, 49.

⁵⁰ Noordman, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 73.

⁵¹ N. Bakker, *Tot burgerschap en deugd, volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 11.

diende minimaal te leren lezen, schrijven, rekenen en moest talen leren, maar waar het kon moest er ook aandacht geschonken worden aan vakken als aardrijkskunde, geschiedenis en nationale historie. Deze nieuwe onderwijsvorm moest klassikaal onderwezen worden, en zou aan de hand van openbare examens jaarlijks getoetst worden.⁵² De Amsterdamse dichter en historicus Isaac da Costa (1798 – 1860) had kritiek op deze vorm van onderwijs in de Nederlandse Republiek en maakte dit in 1823 in zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw* bekend aan het publiek. Da Costa was van mening dat alleen leren wat de schoolmeester opdraagt niet volstaat; “Te dier dagen zal men overal geleerden vinden, die alles hebben leeren zeggen, en niets verstaan, alleenlijk vasthoudende aan het onbedrieglijke beginsel van hunne verregaande wijsheid boven hunne voorvaderen.”⁵³ De scholier moest ook begrijpen wat er geleerd werd.

Dit werd mogelijk in het aanschouwelijk onderwijs. Hierin stond centraal dat de leerling actief bij de lesstof werd betrokken. Het observeren/kijken was belangrijk. “De didactische vertaling van deze visie op leren vond plaats in de zogeheten theorie van de formele leertrappen. De leertrappen verwijzen naar de drie hoofdstappen in het leerproces van het kind: aanschouwen, denken en toepassen. [...] Dat wil zeggen dat de leerling ‘zelf aanschouwt, zelf denkt, zelf toepast; dat hij *zelf* de verschijnselen ziet, de feiten waarneemt; *zelf* die verschijnselen vergelijkt, *zelf* den regel vindt, *zelf* zijn kennis toepast’.”⁵⁴ Ook zou deze vorm de zedenkunde en het moraliserende karakter van de voorgaande onderwijsvorm overbodig maken. Schoolpedagogen benadrukten namelijk de positieve morele effecten van onderzoekend leren, dankzij een onderzoekende geest zou de scholier niet geleid worden door subjectief eigenbelang maar waarheidsgetrouw handelen. Door deze vorm van onderwijs werd de scholier uit zichzelf moralistisch en deugdelijk, systematisch moraal opleggen was niet langer nodig.⁵⁵ Binnen het aanschouwelijk onderwijs bevinden zich twee richtingen: formeel en realistisch. De formele richting had als doel “het waarnemingsvermogen te oefenen en zo het geestelijk vermogen te ontwikkelen.”⁵⁶ Wat er geleerd werd was minder belangrijk dan *hoe* het geleerd werd (een stoel moest bijvoorbeeld tot de kleinste detail besproken worden). In 1839 maakte de Groningse pedagoog B. Brugsma (1797-1868) schoolplaten voor deze vorm van onderwijs. De realistische richting van het aanschouwelijk onderwijs streefde vooral naar vermeerdering van kennis en begrip over uiteenlopende onderwerpen. Ook hier

⁵² Bakker, *Tot burgerschap en deugd*, 11, 19 – 20.

⁵³ http://www.dbnl.org/tekst/cost002bezw01_01/cost002bezw01_01_0010.php 79.

⁵⁴ Bakker, *Tot burgerschap en deugd*, 32.

⁵⁵ Ibid. 33.

⁵⁶ Schuring e.a., *Veranderend landschap*, 12.

werd gebruik gemaakt van schoolprenten en platen. Binnen deze richting ontstond wel tegenstand omdat op deze prenten en platen ook alledaagse voorwerpen stonden afgebeeld waar de leerling zelf al kennis van had, deze prenten en platen hadden daarom volgens hen geen toegevoegde waarde.⁵⁷ Toch waren prenten een populair hulpmiddel voor in de les. De prenten werden massaal gebruikt tijdens vakken als biologie, aardrijkskunde en geschiedenis, maar ook zeker godsdienst. Echter, met zoveel verschillende confessionele scholen was het voor de producenten niet altijd gemakkelijk religieus neutrale (betekenis binnen dit onderzoek: niet bezwaarlijk, bereikbaar voor een zo groot mogelijk publiek, algemeen christelijk) schoolprenten en platen te maken. Iedere confessionele school had immers andere wensen voor hulpmiddelen.

Een duidelijke opvolger van dit aanschouwelijk onderwijs was het zaakonderwijs ontwikkeld door Jan Ligthart (1859 – 1916). Ligthart was één van de bekendste reformpedagogen van Nederland. Het schoolhoofd van de openbare lagere school in de Schilderswijk van Den Haag maakte door middel van opstellen zijn onderwijsvernieuwing ideeën bekend aan de onderwijswereld.⁵⁸ Ligthart uitte kritiek op het destijdsse onderwijs (net zoals Da Costa voor hem had gedaan). De leerlingen waren te passief en de schoolvakken teveel gesplitst. Hij wilde de kinderen op een actieve manier onderwijzen en daarom liet hij bijvoorbeeld “zijn leerlingen samenwerken in projecten rond het bereiden van boter, het bakken van stenen en het werken in de schooltuin. Daarmee haalde hij niet alleen het ‘volle leven’ in de school, maar sloot hij ook aan bij de kennis en vaardigheden die de kinderen al bezaten.”⁵⁹ De kinderen moesten de zaken die op school werden onderwezen echt beleven. Schoolvakken moesten daarnaast met elkaar in verband staan, aantrekkelijk zijn voor de leerling, en vooral bijdragen aan een nuttige ontwikkeling (er werd dan vooral lesgegeven in onderwerpen die de leerling in het dagelijks leven en op de latere arbeidsmarkt kon gebruiken).⁶⁰

Godsdienstles

Godsdienst besloeg een integraal onderdeel van onderwijs. In het openbaar gereformeerde onderwijs van voor de Bataafse Republiek was het de taak van de schoolmeester om in de catechismus te onderwijzen.⁶¹ Hiermee wordt bedoeld dat de

⁵⁷ Ibid. 12 – 13.

⁵⁸ Noordman, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 83.

⁵⁹ Ibid. 610.

⁶⁰ Ibid. 610 - 612.

⁶¹ W.A den Boer, e.a. (red.), *Documentatie voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* (Utrecht 2013) 11.

schoolmeesters de scholieren opvoedde tot nette christelijke burgers, een apart godsdienst vak was niet nodig omdat godsdienst door het hele systeem geweven was. Lesmateriaal werd gekozen aan de hand van de godsdienstige morele inhoud, een inhoud die de scholieren zou vormen.⁶²

Na de Bataafse Republiek werd het onderwijs ingevuld met een verlicht-protestantse gedachte, en ook de verzuiling en de schoolstrijd zorgden ervoor dat het godsdienstonderwijs veranderde. “Na de Franse invasie van 1795 verloor het onderwijs door de scheiding van kerk en staat haar gereformeerde karakter. De scholen bleven wel christelijk, maar er mocht geen aandacht worden besteed aan leerstellige kwesties.”⁶³ Lessen doordrongen van godsdienstig moraal, zoals ook hierboven beschreven, was dus niet meer toegestaan. De oplossing werd in eerste instantie gevonden in zondagscholen: “door de week de school voor het burgerlijk leven, op zondag de school voor het geloof.”⁶⁴ Dit zou in de tweede helft negentiende eeuw veranderen.

Nadat onderwijsvrijheid in 1848 was vastgesteld, kozen veel confessionele scholen ervoor hun eigen catechismus te onderwijzen. Hierdoor leerden scholieren op protestantse scholen het Heidelbergse catechismus, terwijl scholieren op katholieke scholen in hun eigen tradities werden onderwezen.⁶⁵ Hier moet opgemerkt worden dat de godsdienstonderwijzer soms niet de schoolmeester was, dit kon ook een predikant of pastoor zijn. Hierdoor was de godsdienstles nauw verbonden met de religieuze samenleving buiten schoolbanken.⁶⁶

Godsdienstles uit de achttiende en negentiende eeuw kan niet vergeleken worden met de godsdienstles van de twintigste of eenentwintigste eeuw. In de achttiende eeuw draaide alles om godsdienst, de les was ervan doordrongen. Alles werd met een godsdienstige gedachte aangeleerd. In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt het voor verschillende confessionele stromingen mogelijk hun eigen godsdienst over te brengen dankzij onderwijsvrijheid. Wederom was godsdienst een integraal onderdeel van alle lesstof op school, ditmaal wel met goed opgeleide schoolmeesters.⁶⁷ “De dag begon met gebed en een bijbelverhaal of

⁶² Harinck en Schutte, *De school met de bijbel*, 52.

⁶³ Harinck en Schutte, *De school met de bijbel*, 55.

⁶⁴ Ibid. 59.

⁶⁵ Boer, e.a. (red.), *Documentatie voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 11.

⁶⁶ Ibid. 11-12.

⁶⁷ Ibid. 30.

Harinck en Schutte, *De school met de bijbel*, 21 -34.

bijbellezing met uitleg. Tevens zongen de kinderen dan een christelijk lied. Zingen en gebed vonden ook plaats bij het afsluiten van de ochtend. Het begin van de middag en het einde van de schooldag. [...] Godsdienstige morele vorming stond centraal.”⁶⁸ In de twintigste eeuw veranderd dit langzaam, mede door secularisering van de samenleving. Godsdienst beheerst niet langer de lesstof. Deze ontwikkeling zet zich voort in de eenentwintigste eeuw. Godsdienst is een schoolvak geworden, waarin verschillende confessionele overtuigingen op een zo objectief mogelijke manier worden uitgelegd.

Duidelijk mag zijn dat de Nederlandse (religieuze) samenleving en het onderwijssysteem veel ontwikkelingen hebben doorgemaakt in de achttiende en negentiende eeuw. Ondanks de tolerante opstelling van de overheid, was door intolerantie in het onderwijs een nationale eenheid niet mogelijk. Het doel om eenheid in het onderwijs te krijgen, met de algemeen christelijke (verlicht-protestantse) openbare school, werd niet verwezenlijkt. Bijzondere scholen, hoewel met een moeilijke start, waren vanaf 1870 niet meer uit de Nederlandse samenleving weg te denken. De verzuiling en schoolstrijd zorgden voor veel verdeeldheid, maar zorgden er ook voor dat het onderwijs grondig onder handen werd genomen. Het hoofdelijk onderwijs maakte plaats voor de zogeheten luisterschool. Mede door de kritiek op deze lesmethode ontstond het aanschouwelijk onderwijs. Vervolgens zou Jan Ligthart, met nieuwe ideeën en idealen, het zaakonderwijs introduceren. De leerling moest betrokken worden bij de lesstof, geactiveerd worden.

Het aanschouwelijk onderwijs zal een centrale rol spelen in de rest van dit onderzoek, want het was in deze onderwijsvorm dat de schoolprent en schoolplaat zijn centrale rol zou vinden. In sommige scholen hangen de schoolprenten en platen vandaag de dag zelfs nog achterin het lokaal, maar wat is hun geschiedenis?

⁶⁸ Harinck en Schutte, *De school met de bijbel*, 47.

Hoofdstuk 2: Prenten en platen

In hoofdstuk 1 werd duidelijk dat de schoolprent en de schoolplaat een rol vervulde in het aanschouwelijk onderwijs. Maar hoe zijn deze prenten en platen eigenlijk tot stand gekomen?

De prent was geen negentiende eeuwse uitvinding. Al in de vijftiende eeuw bestonden prenten over religie/heiligen (ook wel ‘heiligjes’ genoemd) of dagelijkse taferelen.⁶⁹ Wat wel nieuw was aan de prenten, was het gebruik in het onderwijs. Om hiervoor geschikt te zijn moesten deze prenten worden aangepast tot de zogeheten schoolprent (en later de schoolplaat). Niet langer konden er vermakelijke en/of nietszeggende taferelen op afgebeeld worden, het kind moest er iets van leren.

Er gaat een lange geschiedenis aan deze educatieve ontwikkeling vooraf. Voordat de schoolprent in de negentiende eeuw zijn intrede kon doen kende men de centsprent. Vanaf de vijftiende eeuw werden deze prenten gedrukt met houtsnedes (later houtgravures waardoor meer details mogelijk waren⁷⁰).⁷¹ Was hier religie nog het dominante onderwerp, rond het midden van de zeventiende eeuw begonnen drukkers goedkope prenten met vooral profane voorstellingen te produceren. Op deze prenten werd meestal een aantal afbeeldingen getoond met korte teksten eronder.⁷² Volgens A. Borms, in *Centsprenten: massaproduct tussen heiligenprent en stripverhaal*, waren er drie grote onderwerpen populair in prenten: Straatleven en vertier; Kinderspel; Een verkeerde wereld.⁷³ Het eerste onderwerp kende vooral dagelijkse taferelen die een kind op straat zou kunnen zien, zoals arbeid, markten en handel. Het tweede onderwerp liet kinderen kennismaken met spelen – hoewel deze spelletjes voor het kind van vandaag als gruwelijk zouden kunnen worden beschouwd – zoals ganssabelen, palingtrekken en vogelschieten. Het laatste onderwerp richtte zich op de het gezin, de machtsstrijd tussen vader en moeder (Jan de Wasser is wellicht het bekendste voorbeeld).⁷⁴

Drukkers waren toentertijd vaak ook uitgever en boekhandelaar. Daarnaast werden prenten ook verkocht door prentenkramen, marskramers en leraren (als aanmoediging voor het kind, ter vermaak, of als extra verdienste van de leraar).⁷⁵ De kosten van een prent werden zo laag mogelijk gehouden, om zoveel mogelijk te kunnen verkopen. Om de kosten te dekken werden er vaak onervaren houtsnijders ingehuurd, maar dit kwam de kwaliteit van de prent

⁶⁹ Borms, *Centsprenten*, 8.

⁷⁰ Ibid. 24.

⁷¹ Ibid. 8.

⁷² Ibid. 8.

⁷³ Ibid. 8.

⁷⁴ Ibid. 31, 51, 63.

⁷⁵ Ibid. 14-16.

niet altijd ten goede. Ook het veelvuldig hergebruik van de vaak beschadigde houtblokken met gravures zorgde voor een slechtere kwaliteit. Toch was het de normale gang van zaken, nieuwe gravures laten maken was namelijk duur. Het kopiëren van populaire en goed verkopende prenten (plagiaat bestond nog niet) en het gebruik van kwalitatief slecht papier (papier was namelijk de grootste kostenpost) waren ook manieren om ervoor te zorgen dat de productiekosten zo laag mogelijk bleven.⁷⁶

Prenten werden in vele beroepen gebruikt, zoals bijvoorbeeld in de zeevaart, wetenschap, nieuwsverspreiding, letterkunde, beeldende kunst en kunstnijverheid. Deze prenten waren vaak duurder dan de populaire centsprent. Grote uitgeversbedrijven konden zich technisch steeds beter ontwikkelen en vestigden zich niet verassend in het centrum van Amsterdam, de stad waar hun product het meest gewild was (vanwege de grote toestroom van zeelieden en kooplieden).⁷⁷ In de zeventiende eeuw werd het maken van de prenten steeds ingewikkelder, maar ook professioneler. De kwaliteit werd met de komst van nieuwe technische vernieuwingen op het gebied van de drukpers veel beter. Meer details waren mogelijk met houtgravures, de kwaliteit van papier werd beter, en de houten drukpers werd vervangen voor een ijzeren pers – in 1850 door de snelpers – en in 1865 door lithografie.⁷⁸ Toch kon de prijs laag gehouden worden, door de nieuwe technieken kon de productie namelijk verhoogd worden. Drukkerijen zonder deze vernieuwingen verdwenen.⁷⁹ Specifieker naar de kosten kijken blijft moeilijk omdat slechts een beperkt aantal bronnen de eeuwen heeft doorstaan. Het is haast onmogelijk te bepalen wanneer een uitgever winst behaalde; verkoopprijzen zijn namelijk nog wel bekend, maar de totale kostprijs zelden.⁸⁰ Het aantal centsprenten dat verkocht werd, is in sommige gevallen nog wel bekend. In de onderstaande tabel⁸¹ is te zien hoe populair de prenten waren.

⁷⁶ Borms, *Centsprenten*, 10- 12.

Deze prenten waren beter ingekleurd omdat de Fransen sjablonen gebruikten, dit zorgde voor een fraaier resultaat.

⁷⁷ E. Kolfin, *Gedrukt tot Amsterdam: Amsterdamse prentmakers en –uitgevers in de gouden eeuw* (Zwolle 2011) 11-13.

⁷⁸ Lithografie is een vlakdruktechniek die gebaseerd is op de afstoting van water door vet. Met vet krijgt of vette inkt wordt een tekening op een glas geschuurde plaat kalksteen aangebracht. Als op de natte steen vette inkt wordt aangebracht, hecht die alleen op de vette tekening. Met een speciale lithografische pers wordt de inkt op papier overgebracht. Voor kleurlithografie is voor elke kleur een andere steen nodig. (Borms, *Centsprenten*, p. 87: Bijlage 1).

⁷⁹ Borms, *Centsprenten*, 24-25.

⁸⁰ Kolfin, *Gedrukt tot Amsterdam*, 44.

⁸¹ Borms, *Centsprenten*, 16.

PLAATS	AANTAL INWONERS IN		AANTAL VERKOCHTE PRENTEN IN		
	1850		1829	1857	1893
Amsterdam	225.000		81.000	276.000	118.000
Rotterdam	90.000		8.400	86.000	57.000
Arnhem	19.000		500	21.000	500
Den Bosch	22.000		40.000	11.500	49.000
Bergen op Zoom	8.000		12.500	43.000	onbekend

Bron: Vansummeren 1996

Deze aantallen laten zien dat de centsprenten inderdaad erg populair waren. Maar door wie werden de prenten eigenlijk gekocht?

Publiek

Figuur 3: Franse Tirannie

Het publiek betrof in principe de gehele Nederlandse samenleving. De negentiende eeuwse samenleving van de bovenstaande tabel kende meerdere sociaaleconomische en culturele bevolkingslagen. Toch was de grootste doelgroep het 'armere volk'; de mensen met een geringe koopkracht. Voor erg weinig geld konden zij prenten kopen. Omdat analfabetisme in deze bevolkingslaag veel voorkwam,

waren de prenten een goede manier om informatie over te brengen. De vele afbeeldingen zorgden ervoor dat het verhaal werd begrepen, de tekst eronder hoefde niet gelezen te worden. Soms informeerden prenten de bevolking over actuele gebeurtenissen of werden prenten gebruikt voor spot, zoals te zien is op figuur 2 over de Franse Tirannie (1672 – 1673).⁸² Prenten konden dus informeren, maar vermaak bleef de hoofdzaak.

In de zeventiende eeuw ontstaat er een nieuw soort prent: de kinderprent. De onderwerpen waren echter weinig kinderlijk te noemen.⁸³ Taferelen als bordeelbezoek, mishandeling, en vrijen sierden de prenten, en dat vond men ook normaal. Op scholen werden de 'kinderprenten' vaak gebruikt als beloning voor de leerling, maar soms was het ook een

⁸² Boekholt, *Geschiedenis van de School in Nederland*, 39.

⁸³ Ibid. 16-18.

bijverdienste voor de leraar, deze verkocht de prenten aan de kinderen of hun ouders.⁸⁴ Pas in de negentiende eeuw, met de komst van verlichte ideeën, zouden de onderwerpen van deze kinderprenten veranderen. Vanaf dat moment worden de prenten educatief en draagt het bij aan de opvoeding van het kind onder leestijd.

Schoolgebruik

Deze verlichte ideeën zorgden voor de hervorming van de kinderprenten. Deze hervorming was vooral belangrijk in het aanschouwelijk en (in zekere mate) zakelijk onderwijs. In het aanschouwelijk onderwijs werd getracht de scholier op natuurlijke wijze deugdzaam op te voeden (dus niet deugdzaamheid opleggen zoals tijdens de luisterschool gewoon was). Schoolprenten en platen waren hier een ideaal middel voor. Voorheen was functie van een prent een beloning of extra verdienste van de leraar, het doel was vermaak. Ten tijde van het aanschouwelijk onderwijs veranderde de functie, het werd een leermiddel. Ook het doel onderging een verandering, met de nieuwe onderwijsvorm was vermaak niet meer belangrijk, nu moest de prent de lesstof verduidelijken en deugdzaamheid aanleren. Vooral wanneer het aanschouwelijk onderwijs terrein wint, wordt de prent aangepast zodat het een echte verrijking is voor het onderwijs. Niet langer werden de discutabele onderwerpen afgebeeld, maar worden educatief/pedagogisch verantwoorde afbeeldingen getoond ten behoeve van de deugdelijke vorming van het kind.

Ook de grootte van een prent kon veranderen, in dat geval werden de prenten ook wel schoolplaten of wandplaten genoemd. Bekende schoolprenten- en schoolplatenmakers zijn onder andere de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, H.J. van Lummel, M.A. Koekkoek, J.H. Isings en C. Jetses. Scholieren konden op deze nieuwe prenten en platen zien waarover ze leerden, dit zou hun leervermogen moeten vergroten. De prenten en platen dienden als vervanging voor de vaak te dure excursies of als vervanging voor taferelen die anders niet gezien konden worden (bijvoorbeeld voor de koloniën bij de aardrijkskundeles of organen bij de biologieles). De schoolprent en plaat was een uitkomst voor de leermeester, want deze werden gebruikt “waar het gebruik van modellen te duur werd of de schoolwandeling teveel tijd in beslag nam. Daarnaast was de schoolplaat een goedkoop (net zoals de prenten in de eeuwen ervoor) en duurzaam leermiddel. Naarmate de druktechnieken verbeterden leende de schoolplaat zich uitstekend voor het klassikale onderwijs: de formaten werden groot genoeg om de prent als schoolplaat voor de klas te hangen zodat ze voor alle leerlingen duidelijk zichtbaar waren. De schoolplaat was bij uitstek geschikt om de wereld buiten de school naar

⁸⁴ Thijssen, *‘Leorzame prentjens voor de jeugd’*, 42.

binnen te brengen.”⁸⁵ Toch werden schoolplaten in de twintigste langzaamaan meer decoratief dan informerend. De komst van audiovisuele leermiddelen en de televisie zouden uiteindelijk het einde voor de schoolprent als actief leermiddel betekenen.⁸⁶

Onderwerpen

Voor bijna elk schoolvak zijn prenten en platen gemaakt. Zo zijn bijvoorbeeld de biologie platen van M.A. Koekkoek bij bijna iedereen bekend. Neem bijvoorbeeld figuur 3: In sloot en plas. Bijna iedereen kan zich deze plaat nog herinneren. Op de plaat zijn amfibieën boven en

Figuur 4: In sloot en plas

onder het water afgebeeld, zodat het voor de scholieren duidelijk werd hoe deze dieren in de natuur leefden. Ook biedt deze plaat de mogelijkheid om dieren te bekijken die anders niet zichtbaar zouden zijn, zoals de kleine onderwater insecten. Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld aardrijkskundige topografische platen. Op dergelijke platen wordt een duidelijk overzicht gegeven van landen en plaatsen, een beeld dat voor kinderen zonder afbeelding moeilijk voor is te stellen. Zelfs voor wiskunde zijn prenten en platen ontwikkeld. Hierop werden allerlei wiskundige begrippen, maar ook formules en vormen, overzichtelijk weergegeven.

Tussen al deze onderwerpen kon godsdienst natuurlijk niet ontbreken. Hier geldt wederom dat voor bijna elke confessionele stroming prenten en platen zijn gemaakt, van algemeen christelijk tot katholiek, van orthodox christelijk tot joods. Elke stroming had namelijk andere wensen met betrekking tot de afbeeldingen op schoolprenten en platen. Zo werden er op katholieke prenten/platen heiligen afgebeeld, terwijl de meer protestantse prenten/platen zich vooral op de Bijbelverhalen richtten. Ook een belangrijk twistpunt is de vraag wat er op de prenten afgebeeld mag worden. Nico Boerma e.a. menen in hun boek *Kinderprenten, Volksprenten, Centsprenten, Schoolprenten; populaire grafiek in de Nederlanden 1650-1950* dat tijdens de

⁸⁵ Thijssen, 'Leerzame prentjens voor de jeugd', 14.

⁸⁶ Schuring e.a., *Veranderend landschap*, 12-14.

Reformatie de protestanten kozen voor het woord in plaats van het beeld (in tegenstelling tot de rooms-katholieken, zij kozen voor een grotere beeldverering). Hierdoor mocht een beeld geen cultische betekenis hebben, en was het ook niet toegestaan om het beeld te vereren. Echter, Boerma e.a. benadrukken dat “wanneer in de literatuur gesteld wordt dat daarom de protestantse kerkrumtes meestal zonder beelden/afbeeldingen waren, slaan de schrijvers de plank mis.”⁸⁷ Protestantse kerken werden versierd met beelden van de apostelen, en Bijbels werden geïllustreerd. Ook op (kinder)prenten is het religieuze onderwerp terug te vinden, maar een moraliserende of evangeliserende toon had het toen nog maar zelden.⁸⁸ Het kernpunt in deze kwestie heeft dus betrekking tot het doel van het beeld. Wanneer een beeld niet werd vereerd, en wanneer een beeld geen cultische betekenis kreeg, mochten Bijbelse figuren afgebeeld worden. Daarom was het ook niet ongewoon om apostelen of Jezus op prenten en platen afgebeeld te zien op protestantse prenten/platen.

Prenten waren goedkoop, bekend, en populair onder de bevolking. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de pedagogen en schoolmeesters in hun ‘beschavingsoffensief’ gebruik maakte van dit massaproduct. De hervorming van de prent ten tijde van het aanschouwelijk onderwijs was eveneens een logische onderneming, de prenten werden immers door de scholier en schoolmeester veelvuldig gebruikt/rondgedeeld. Door het onderwerp te hervormen kon de prent zich ontpoppen tot een integraal hulpmiddel voor in de les, waardoor de scholier op een ongedwongen manier christelijk moraal aan zou leren. Zo zou de samenleving komen te bestaan uit deugdelijke burgers. Deze prenten (en schoolplaten) werden gebruikt voor bijna alle vakken, zo ook voor godsdienstlessen. Door wie werden ze gemaakt en met welk (leer)doel?

⁸⁷ N. Boerma e.a. *Kinderprenten, Volksprenten, Centsprenten, Schoolprenten; populaire grafiek in de Nederlanden 1650-1950* (Nijmegen 2014) 323.

⁸⁸ Boerma, e.a., *Kinderprenten*, 323 – 324.

Hoofdstuk 3: Twee partijen

In hoofdstuk 1 en 2 is de geschiedenis van het onderwijs in Nederland en de ontwikkeling van de centsprent tot schoolprent/plaat uitgelegd. De hervormingen in het Nederlands onderwijssysteem resulteerden onder andere in het aanschouwelijk onderwijs. Deze onderwijsvorm richtte zich op het aanschouwelijk vermogen van de scholier. Hier was het belangrijk dat de scholier de opgegeven lesstof aanschouwde, zelf kon bedenken wat er met de informatie bereikt kon worden, en deze kennis ook in de praktijk toepaste. Hierdoor zou de scholier uit zichzelf moralistisch en dus deugdelijk worden. Echter, om dit eindresultaat te bereiken waren hulpmiddelen nodig. Echte uitstapjes om te aanschouwen waren vaak niet mogelijk, deze waren te duur en/of te ver weg. Schoolprenten (en later schoolplaten) waren uitermate geschikt als vervanging van deze uitjes. Er werden prenten/platen gemaakt voor bijna elk schoolvak, ook voor de godsdienstles. Deze religieuze prenten en platen zijn echter weinig onderzocht. Dit geeft wel de ruimte om een nieuw onderzoek te starten. In dit onderzoek zullen daarom enerzijds de prenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en anderzijds de platen van Hendrik Johan van Lummel centraal staan. Beide producenten hebben zich ingezet voor de ontwikkeling van de schoolprent/plaat. Toch zijn er grote verschillen te vinden als de prenten en platen worden vergelekt. Deze verschillen kunnen alleen verklaard worden als de beweegredenen van beide producenten onderzocht worden.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

“Na 1800 was een steeds breder wordende voorhoede van onderwijshervormers het erover eens dat het volkskind kwalitatief beter onderwijs nodig had met daarbij passende moderne schoolprenten [...].”⁸⁹ – Jo Thijssen.

Onder deze zogenoemde onderwijshervormers bevond zich ook de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, of kortweg het Nut. Het Nut werd op 16 november 1784 opgericht en was een genootschap dat voortvloeide uit de idealen van de verlichting. Dat deze maatschappij zich kon vinden in de verlicht-protestantse invulling van het onderwijs komt daarom ook niet als een verrassing. Deze Noord-Nederlandse organisatie bestond voornamelijk uit welgestelde leden, die met name afkomstig waren uit de economische middenklasse en de hogere bevolgingsklassen. Interesses liepen uiteen, maar waren over het algemeen gericht op de wetenschappen, kunsten en maatschappelijke vraagstukken. Om deze vraagstukken goed in

⁸⁹ Jo Thijssen, 'Schoolprenten in historisch perspectief'. *Paper Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht*, 21 januari 2015.

kaart te kunnen brengen werden er vaak prijsvragen voor de samenleving uitgeschreven, en de antwoorden daarop konden mogelijke oplossingen voor het desbetreffende probleem bieden. Het focuspunt van het Nut lag duidelijk op een bredere maatschappelijk-emancipatorische doelstelling. Hoewel het in de beginperiode een klein genootschap betrof, groeide het Nut al snel uit tot een landelijk gerespecteerd instituut. In 1850 had het Nut zelfs rond de 15.000 leden. Neutraliteit stond centraal, ook op godsdienstig vlak. Er werd voor een algemeen zedenkundig christelijke positie gekozen, waarin katholieken nadelig waren vertegenwoordigd en joden en vrouwen helemaal geen lid mochten worden. De verzuiling kan hier toch enigszins vernomen worden. Ondanks deze gelimiteerde tolerantie ontwikkelde het Nut aan het begin van de negentiende eeuw een groot netwerk, dat erg belangrijk zou blijken in hun strijd om de verbetering van educatie op school, maar ook in de strijd om de stand van de gehele samenleving te verbeteren (dit zijn de Nutsmensen uit hoofdstuk 1, die zeer tevreden waren met de onderwijshervormingen).⁹⁰ Want, volgens eerste algemeen secretaris Martinus Nieuwenhuyzen (1759-1793) in 1784, moest de onkunde en zedeloosheid van de gewone man bestreden worden, en deugd en kennis moesten worden aangeleerd. Jo Thijssen in *'Leerzaame Prentjens voor de Jeugd' Schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* verwoordt het doel van het Nut als volgt: "Het beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen richtte zich primair op het 'gemeene volk', de gewone man, en daarbij moest extra aandacht worden gegeven aan de toekomstige generatie, aan de jeugd."⁹¹ Dit beschavingsoffensief zou de gewenste nuttige burgers produceren, wat ten goede zou komen aan de gehele samenleving, aan het gehele land. Dit offensief zou ondersteund worden door vele educatieve ondernemingen, zoals het stichten van nieuwe scholen. Zoals hierboven al werd vermeld, was het slecht gesteld met de Nederlandse scholen "De huisvesting was doorgaans zeer slecht, leermiddelen waren, vooral de boeken, ongeschikt, het ontbrak aan goede opleiding van de onderwijzers, de lokalen waren overvol, terwijl tucht en orde met de harde hand werden afgedwongen."⁹² De leden van het Nut zagen het als hun plicht deze erbarmelijke omstandigheden te verbeteren. Er werden Nutsscholen opgericht om leraren te onderwijzen zodat deze goed les kon geven aan de scholier. Aan het begin van de negentiende eeuw werden tevens de eerder genoemde "schoolwetten" (1801, 1803 en 1806) uit de Bataafse periode ingevoerd. Onder deze schoolwetten behoorde ook de 'Schoolorde'. In deze orde werden de volgende aspecten binnen het onderwijs geregeld:

⁹⁰ Thijssen, *'Leerzame prentjens voor de jeugd'*, 11 – 15.

⁹¹ Thijssen, *'Leerzame prentjens voor de jeugd'*, 15.

⁹² Duijnhouwer, *Het Nutsonderwijs bezuiden de grote rivieren*, 29.

- Artikel 1: Er zal zooveel mogelijk het geheele jaar door worden School gehouden, vastgestelde vacantietijden uitgezonderd.
- Artikel 2: De onderwijzer zal, gedurende elken Schooltijd, van het begin af tot het einde toe, in zijne School moeten tegenwoordig zijn, zich met niets anders dan met Onderwijzen mogen bezighouden, en zonder reden van noodzakelijkheid zich niet buiten zijne School begeven.
- Artikel 3: Hij zal zorgen, dat de Scholieren niet onnoodig naar buiten gaan, en dat zij zich, gedurende den ganschen Schooltijd, stil en aandachtig, alsmede op straat of op den weg steeds vreedzaam, zedig en beleefd gedragen.
- Artikel 4: Waar het getal de Scholieren meer dan zeventig bedraagt, zal men, zoveel mogelijk bedacht zijn, om eenen Ondermeester of tweeden Meester aan te nemen.
- Artikel 5: Zoveel mogelijk zullen niet dan op vastgestelde tijden in het jaar, nieuwe Leerlingen worden aangenomen.
- Artikel 6: De schooltijd zal hetzij wekelijks, hetzij dagelijks, met een kort en gepast Christelijk Gebed, op eene eerbiedige wijze ingericht, geopend en gesloten worden en zal bij dezelfde gelegenheden ook iets toepasselijks mogen gezongen worden.
- Artikel 7: De leerlingen zullen verdeeld worden in drie klassen, welke van elkander afgezonderd zitten, en ieder binnen elken Schooltijd onderwijs ontvangen.
- Artikel 8: De leerlingen van dezelfde klasse worden steeds gezamenlijk onderwezen, terwijl voorts gezorgd worde, dat die der andere klassen gedurende dien tijd hunne bezigheid hebben.
- Artikel 9: De onderscheidene klassen worden, in de verschillende gedeelten van het Onderwijs, zooveel mogelijk, op en Bord onderwezen.⁹³

Om deze doelstellingen te behalen concentreerden de leden van het Nut zich vooral op het verbeteren en hervormen van het onderwijs. Door de komst van het aanschouwelijk onderwijs kon dit “heropvoeden” uitgevoerd worden. Hierin hebben de educatieve schoolprenten en platen een belangrijk onderdeel gevormd. Echter, alleen als de bestaande discutabele prenten uit de schoolbanken en samenleving verdwenen, konden de nieuwe schoolprenten hun taak succesvol volbrengen. Het Nut probeerde daarom de profane/ongepaste onderwerpen op centsprenten aan banden te leggen en stimuleerde tot het uitgeven van leerzame prenten voor de jeugd. Zoals lid Pieter Boddaert in één van zijn manuscripten al had opgemerkt, waren de “heiligjes” in omloop weinig deugdelijk. Ook de kwaliteit werd ernstig bekritiseerd. De

⁹³ Duijnhouwer, *Het Nutsonderwijs bezuiden de grote rivieren*, 31 – 32.

slechte houtgravures, papierkwaliteit en het onnauwkeurige inkleuren, waren een doorn in het oog voor de Maatschappij. De grootste ergernis bestond echter uit de weinig educatieve onderwerpen, en daarom was het belangrijk dat de plaatjes niet langer op scholen verspreid zouden worden. Als lid van de schoolprentencommissie maakte Boddaert zich dan ook sterk voor leerzame prentjes voor de jeugd. Na enkele jaren vergaderen en plannen maken werd de opdracht in 1795 toch opgegeven, het eindadvies van de commissie gaf de vrije markt de mogelijkheid de educatieve prenten te vervaardigen. De markt speelde hier echter niet op in. In 1797 zag het Nut zich daarom toch weer genoodzaakt een nieuwe poging te wagen.⁹⁴ Enkele pedagogisch en didactisch verantwoorde prenten werden dan ook uitgegeven. De hoop bestond dat met deze prenten niet alleen de kinderen werden onderwezen in goede normen en waarden, maar ook hun ouders. De nieuwe prenten werden gedrukt met de kwaliteit van het Nut, maar de oude prenten werden ook nog altijd verspreid.⁹⁵

De periode waarin het Nut haar eerste prenten uitgaf (de Bataafse Republiek) is bepalend geweest voor de onderwerpen en het doel (in hoofdstuk 4 zal hier dieper op in worden gegaan). Het opvoeden van de maatschappij tot nette christelijke en deugdelijke burgers had de hoogste prioriteit. Daarnaast moesten de onzedelijke prenten die op dat moment in de omloop waren vervangen worden voor “zedelijke, educatief verantwoorde prenten.”⁹⁶ De prenten, die voorheen slechts voor vermaak zorgden, konden nu door middel van een betere inhoud en hogere kwaliteit ingezet worden om dit doel te verwezenlijken. Deze doelen waren ten dele geslaagd. De profane populaire centsprenten werden nog altijd wijd verspreid. Echter, naast de centsprenten werden nu immers ook deugdelijke schoolprenten uitgedeeld/verkocht. Verdwenen waren de centsprenten misschien niet, maar er was in ieder geval een begin gemaakt in het opvoeden van de samenleving.

Deze schoolprenten werden door het Nut in drie schoolprentenseries uitgegeven, tussen 1800 en 1858, met verschillende onderwerpen. De verschillende onderwerpen betroffen:

1. Godsdienst
2. Satire
3. Allegorie
4. Historie
5. Beeldverhalen

⁹⁴ Thijssen, *‘Leerzame prentjens voor de jeugd’*, 52.

⁹⁵ Borms, *Centsprenten*, 20 – 22.

⁹⁶ Thijssen, *‘Leerzame prentjens voor de jeugd’*, 66.

6. Didactiek en documentair⁹⁷

Binnen deze onderwerpen werden religieuze prenten alleen toegestaan wanneer deze algemeen christelijke thema's weergaven, "zoals Bijbelse parabellen waaraan geen enkele Christen aanstoot kon nemen."⁹⁸ Deze prenten vielen echter niet bij iedereen in de smaak, zo ook niet bij Hendrik Jan van Lummel. Van Lummel besloot daarom zelf schoolplaten te maken en verspreiden.

Hendrik Johan van Lummel

"Om voor de kinderen de zoo noodzakelijke nieuwigheid bij de voorstellingen te bewaren, is het zeer aan te bevelen om de Platen alleen gedurende de Les te doen zien, en ze op andere tijden verborgen te houden. Platen voor het onderwijs moeten geene schoolschilderijen zijn."⁹⁹ – H.J. van Lummel.

Van Lummel is wellicht de bekendste schoolplaten-maker uit de negentiende eeuw. Hendrik Johan van Lummel werd geboren in Amersfoort, op 19 november 1815. Zijn vader was huisschilder en stierf toen Van Lummel zestien jaar oud was. Vanaf dat moment was het de taak van Van Lummel om zijn familie te onderhouden. Van Lummels droom om zendeling te worden kwam hierdoor ten einde. Hij werd noodgedwongen een *inwendige zendeling* (het woord van God verspreiden in naaste omgeving).¹⁰⁰ Om het gezin te onderhouden, wilde hij de school van zijn vader overnemen. Nadat dit hem niet werd toegestaan, zat er niets anders op dan ondermeester te worden. Hij gaf les, maar was ook fanatiek in het houden van lezingen. Hij bleef doorleren en in 1840 (op 24 jarige leeftijd) behaalde hij de tweede graad voor onderwijzer. Zijn harde werken werd beloond met een baan als hoofdonderwijzer in Houten. Daar trouwde hij met de Amersfoortse Maria Elisabeth Vergeer. Uit dit huwelijk werden zeven zonen geboren. Zijn goede karakter en zorgende eigenschappen maakten zijn leven niet makkelijker (zo nam hij de zorg van zijn moeder op zich en stond hij borg voor een vriend welke bankroet ging). Toen er in 1848 [zie: onderwijs vrijheid] een katholieke school in Houten werd gesticht, zag Van Lummel zich genoodzaakt ergens anders werk te zoeken.

⁹⁷ Thijssen, *Leerzame prentjens voor de jeugd*, 36.

⁹⁸ Ibid. 50.

⁹⁹ H.J. van Lummel, *Beknopte handleiding behoorende bij de platen voor het klassikaal onderwijs, ten dienste van bewaar- en lagere scholen* (Utrecht 1878) 3.

¹⁰⁰ Inwendige zendeling: een dienaar Gods. Volgens de auteur W.G. Brill was Van Lummel dat zeker. Want hoewel Van Lummel geen zendeling naar de Nederlandse koloniën kon worden, was Van Lummel wel "in stad en land uitgegaan om voor het volk de zaak der zending of der afschaffing van sterken drank met waren zendelingsijver te bepleiten, of wel voor hoofd en hart, handel en wandel heilzame leering onder zijne minbedeelde landgenooten, die hij lief had te verbreiden?"

http://www.dbnl.org/tekst/jaa002187801_01/jaa002187801_01_0018.php#097

De meeste van zijn leerlingen waren namelijk katholiek en zouden naar de nieuwe school vertrekken. Dit zou zijn inkomen aanzienlijk doen slinken. In Utrecht werd hij aangenomen, op de vierde Diaconie-school van de hervormde gemeente, waar hij tot zijn dood in 1877 aangesteld zou blijven. Op deze school voelde hij zich thuis, kon hij zijn kennis overbrengen aan de jeugd. Dit deed hij naar hartenlust in schriftelijk werk en in spreekbeurten bij verenigingen. In 1876 wordt door reumatische aandoeningen en een pijnlijke keel (waardoor eten nauwelijks mogelijk was) de gezondheid van Van Lummel steeds slechter. Op 18 september 1877 sterft Hendrik Jan van Lummel, op 61 jarige leeftijd.¹⁰¹

Auteur W.G. Brill van het Nut schreef dit levensbericht van Van Lummel. Brill schreef lovend over Van Lummels jeugd, opleiding, baan, en uitgebreid over diens karakter en persoon zelf. Dit lijkt opmerkelijk, aangezien het Nut en Van Lummel niet op één lijn zaten wat betreft de onderwerpen van schoolprenten/platen. Er kan dan ook het een en ander uit deze lofbetuiging opgemerkt worden. Opvallend mag toch zijn dat er weinig tot niets over de schoolplaten van Van Lummel is genoteerd, terwijl deze platen toch een integraal onderdeel waren van zijn verdiensten aan het onderwijs. Vooral zijn religieuze platen hebben een grote bijdrage geleverd aan het godsdienstonderwijs. Dit gebrek geeft de suggestie dat dit onderwerp toch enigszins een vinnig punt kan zijn geweest.

Als er intensiever naar het levensbericht wordt gekeken, kunnen er enkele opmerkingen geplaatst worden. In dit onderstaande fragment is de auteur vol lof over Van Lummels bijdrage in de letterkunde;

“Of de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde leden telt [...] ik weet het niet en wil het ook niet onderstellen: maar dit weet ik, dat Hendrik Johan van Lummel die eer in 1876 ten volle verdiend had. Een taalgeleerde was hij niet [...] maar, daargelaten dat van Lummel als onderwijzer de in zijne jeugdige jaren geldende taalregelen haar behooren wist in te scherpen, uitnemend verstond hij de kunst om de taal dienstbaar te maken aan de uitdrukking zijner levendige denkbeelden, zoo in bezielde redevoeringen tot bevorderingen van nuttige kennis of tot opwekking tot alles goeds, als in leerrijke geschriften, meestal in verhalenden vorm en van historischen inhoud. Door

¹⁰¹ http://www.dbnl.org/tekst/jaa002187801_01/jaa002187801_01_0018.php#097

eenvoudigheid beveelt zich zijn stijl zoo zeer aan, dat wij daaraan onzen lof niet kunnen onthouden.”¹⁰²

Echter, als hij na een lange lofrede dan eindelijk aankomt bij Van Lummels schoolplaten, is de toon toch heel anders. Geen lofrede, maar enkel een gebrekkige opsomming van zijn oeuvre:

“[...] ook door het zintuig van het oog wilde hij de jeugd de geschiedenis leeren, zoo van zijn vaderland, als dat van het Joodsche volk. In de jaren 1856 en 1857 verscheen de eerste Reeks van de platen ten gebruike bij het onderwijs, waarvan sedert een vierde druk in het licht is gekomen. Zij werd door eene tweede Reeks gevolgd, en deze weder door eene eerste Serie platen ten gebruike bij het onderwijs in de bijbelsche geschiedenis, meer bepaaldelijk bestemd om het maatschappelijke leven, de godsdienstige plechtigheden en heilige voorwerpen, in den bijbel vermeld, voor te stellen. Eene latere Serie levert tafereelen uit de geschiedenis van Israel. – Met den Heer J.H. Sonstral gaf van Lummel in 1865 de *Jaarboeken van het Godsbestuur* uit. [...]. Zijne laatste krachten besteedde hij aan eene kerkelijke geschiedenis van Nederland, slechts tot 1580 gebracht.”¹⁰³

31

Het gebrek aan vermelding doet vermoeden dat het Nut en Van Lummel niet op één lijn zaten. Een reden om over de inhoud en waarde van deze schoolplaten te zwijgen, kan waarschijnlijk gevonden worden in het verschil in religieuze overtuiging. Het Nut was algemeen christelijk, terwijl Van Lummel orthodox-christelijk was. Er wordt bewust voor gekozen om niet al zijn werken te behandelen of zelfs maar te noemen. Liever gaat de auteur in op Van Lummels 25ste ambtsjaar, een neutraal onderwerp waaraan geen kritische noot hangt en waarover positief geschreven kan worden.¹⁰⁴ Van Lummel was zonder twijfel een geweldige docent, en dat is het enige dat de auteur over deze bijzondere prentenmaker kwijt wilde.

Als andere reden kon gelden dat Van Lummel pas prenten begon te produceren toen de laatste serie van het Nut werd uitgegeven. Hierdoor is er niet alleen een verschil in

¹⁰² http://www.dbnl.org/tekst/jaa002187801_01/jaa002187801_01_0018.php

¹⁰³ http://www.dbnl.org/tekst/jaa002187801_01/jaa002187801_01_0018.php#097

¹⁰⁴ http://www.dbnl.org/tekst/jaa002187801_01/jaa002187801_01_0018.php#097

geloofsovertuiging tussen beide producenten, maar ook nog een verschil in tijdsperiode. In grofweg vijftig jaar kan er immers veel veranderen in een samenleving. Wat echter niet ontkend kon worden, en wat ook niet werd ontkend, is het feit dat Van Lummel erg getalenteerd was.

Zijn nalatenschap betreft vele schoolplaten en vooral zijn christelijke platen vallen op.¹⁰⁵ In 1857 kwam zijn eerste schoolplaten serie uit, waarna meer series in de jaren erna volgden. Dat zijn platen populair waren blijkt wel uit de onderstaande advertentie:

Bijbelsche Platen door H. J. van Lummel.
Op dringend verzoek van velen zal, tot zoolang *de geringe* voorraad duurt, nog worden afgeleverd tot uitdeeling op de ZONDAGSSCHOLEN en ten gebruike bij het CHRISTELIJK ONDERWIJS:
de Serie van 40 Stuks BIJBELSCH E PLATEN,
voorstellende 20 keurig gekleurde Tafereelen uit het Oude en 20 uit het Nieuwe Testament,
door H. J. VAN LUMMEL,
à f 6, vroeger f 12.
De Handleiding ten gebruike bij de Platen à f 1,50.
Om de Platen *franco* te ontvangen, zende men ten spoedigste een postwissel aan den ondergeteekende, of doe zijne bestelling aan zijnen gewonen Boekverkooper. (6419)
Helder. **J. C. DE BUISONJÉ.**

32

Figuur 5

In de advertentie uit *De Standaard* van 13 maart 1873 (figuur 4) staat duidelijk dat “op dringend verzoek van velen [...]” de Bijbelse platen van Van Lummel verkrijgbaar zijn, maar alleen zolang de voorraad strekt.¹⁰⁶ Klaarblijkelijk was er veel vraag naar zijn schoolplaten. Dit was mogelijk na de wet van onderwijsvrijheid uit 1848. Verschillende confessionele scholen waren vanaf dat moment toegestaan. De platen van Van Lummel werden vanaf 1857 verkocht en met zijn orthodox christelijke schoolplaten had hij wellicht een gat in de markt gevonden. Een aanvulling op de schoolplaten (die het Nut miste), waren de handleidingen die Van Lummel zelf schreef en waarin de platen werden uitgelegd, soms zelfs met archeologisch onderbouwde feiten.

Van Lummels invloed bleef ook na zijn dood voelbaar. Neem bijvoorbeeld W.G. van de Hulst, zijn schoolplaten en handleidingboekje(s) *Platen voor het Bijbelsch onderwijs in*

¹⁰⁵ De collectie van het Nationaal Onderwijsmuseum (Dordrecht) die voor dit onderzoek is onderzocht, bevatte vele schoolplaten, ook veel van Van Lummel. 44 verschillende religieuze onderwerpen werden gevonden in zijn platen. Van sommige onderwerpen zijn meerdere versies bekend, mede door aanpassingen na archeologisch onderzoek.

¹⁰⁶http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=h.j.+van+lummel+&coll=ddd&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C19e_eeuw%7C&page=1&identifier=ddd%3A011065511%3Ampg21%3Aa0035&resultsidentifier=ddd%3A011065511%3Ampg21%3Aa0035

school en Catechisatie volgden in de voetstappen van Van Lummel.¹⁰⁷ Dit is niet verwonderlijk; “Willem Gerrit van de Hulst werd in 1885 leerling van de Nederlandsch Hervormde Tusschenschool aan de Springweg 89-91, een school die in de jaren daarvoor vooral bekend stond als ‘de school van Van Lummel’.”¹⁰⁸ Het is niet vergezocht om aan te nemen dat op deze manier Van de Hulst in aanraking is gekomen met de ideeën van Van Lummel.

Van Lummel heeft niet alleen christelijke schoolplaten gemaakt, hoewel hij daar wel het meest bekend om is geworden. Ook biologie, arbeid, en de morele opvoeding (luiheid, snoepzucht, sloddervos, etc.) werden door hem weergegeven. Van Lummel had in de handleidingen oefeningen bij de platen bedacht (zie: hoofdstuk 5) om de leerling op een productieve manier iets over het desbetreffende onderwerp te leren.¹⁰⁹ De schoolmeester moet wel oppassen dat de plaat de les enkel verduidelijkt, en dat het niet de les verving. Om de Bijbelse schoolplaten zoveel mogelijk waarheidsgetrouw af te beelden baseerde Van Lummel zich veel op archeologische vindingen.¹¹⁰ Er zijn dan ook meerdere versies van zijn platen, die ondanks hetzelfde onderwerp van elkaar kunnen verschillen vanwege aanpassingen na nieuwe archeologische ontdekkingen.

Het Nut en Van Lummel zijn beiden erg belangrijk geweest voor de Nederlandse (religieuze) schoolprenten en platen ontwikkeling. Tevens hebben beide collecties in scholen een belangrijke rol gespeeld in de opvoeding en/of educatie van de Nederlandse samenleving. Het Nut produceerde haar prenten ten tijde van de Bataafse Republiek, en de verlichte ideeën van deze tijd hebben hun uitwerking op de schoolprenten gehad. Het doel (of beweegredenen) dat het Nut met deze prenten had, was het vormen van scholieren tot deugdelijke burgers. Dit was ook het doel van de onderwijsvorm van dat moment: de luisterschool. De prenten werden dus geheel in overeenstemming met de gang van zaken in het onderwijs en de samenleving geproduceerd. Van Lummel produceerde zijn religieuze schoolplaten ruim vijftig jaar na de eerste prentenserie van het Nut. De tijden waren veranderd, de onderwijsvorm ook (de luisterschool had plaatsgemaakt voor het aanschouwelijk onderwijs). Daardoor had Van Lummel wellicht andere beweegredenen/doel met zijn schoolplaten.

Het doel van het Nut is gaandeweg duidelijk geworden. De prenten dienden als

¹⁰⁷ W.G. van de Hulst, T. Bottema, en J. de Groot, *Platen voor het Bijbelsch onderwijs in school en Catechisatie* (Wageningen 1931).

¹⁰⁸ G.J. Röhner, http://www.wgvandehulst.com/sr_biografie.html (1994).

¹⁰⁹ Van Lummel, *Beknopte handleiding*, 4.

¹¹⁰ H.J. van Lummel, *Handleiding behorende bij de Bijbelsche Platen, tot recht begrip der gewijde geschiedenis* (Utrecht 1905) 1.

opvoedingshulpmiddel in het onderwijs. Het doel van Van Lummels platen is echter nog niet duidelijk naar voren gekomen, dit zal in het volgende hoofdstuk onderzocht worden.

Hoofdstuk 4: Religieuze schoolprenten en schoolplaten

In de voorgaande hoofdstukken is duidelijk geworden dat het voornaamste leerdoel, van de schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, opvoeden betrof. Centsprenten moesten daarom verdwijnen, en hun eigen educatief en pedagogisch verantwoorde schoolprenten zouden deze vervangen. Deze deugdelijke prenten moesten bijdragen aan het beschavingsoffensief dat de maatschappij uitvoerde in de Nederlandse samenleving. De prenten konden onderwerpen aansnijden als het gezinsleven of kinderspelen, maar konden zich ook richten op religie.

In dit hoofdstuk zullen zes religieuze prenten van het Nut vergeleken worden met vergelijkbare platen van Van Lummel. Allereerst zullen de schoolprenten van het Nut geanalyseerd worden op uiterlijk, inhoud en leerdoel. Vervolgens zal voor de schoolplaten van Van Lummel een soortgelijke analyse plaatsvinden. Afsluitend zullen beide analyses aan elkaar getoetst worden.

Het Nut

De religieuze schoolprenten van het Nut waren zo neutraal mogelijk (in de praktijk verlicht-protestants) zodat mensen geen aanstoot konden nemen aan de boodschap of afbeeldingen. Hierdoor zouden de prenten wijd verspreid kunnen worden in de samenleving, waardoor zoveel mogelijk mensen bereikt zouden worden. Maar hoe zien deze religieuze schoolprenten er eigenlijk uit? Is de periode waarin de prenten gemaakt werden beslissend geweest voor het uiterlijk? Hoe werd de religieus educatieve boodschap overgebracht?

Het Nut heeft tussen 1800 en 1858 in totaal zestig schoolprenten uitgegeven, in drie series. Serie één had 34 prenten, serie twee had er zes, en serie drie had er twintig. De prenten welke voor dit onderzoek zijn uitgekozen vallen onder het onderwerp Bijbelse historie/geschiedenis. Afbeelding 1 t/m 4 (ca. 1800) zijn afkomstig uit de eerste prentenreeks, afbeeldingen 5 en 6 (ca. 1858) zijn afkomstig uit de derde reeks. De kleine tweede reeks bevat geen religieuze prenten.¹¹¹

¹¹¹ OPMERKING: deze indeling is overgenomen uit het boek van J. Thijssen *Leerzaame Prentjens voor de Jeugd' schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, p. 132, waarin staat vermeld: "De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft in totaal zestig schoolprenten laten uitgeven. In deze catalogus zijn al deze Nutsprenten opgenomen zoals die bij de eerste door het Nut goedgekeurde druk zijn verschenen, althans op enkele uitzonderingen na. [...] De schoolprenten van het Nut hebben doorgaans geen 'echte' titel, maar een nogal lange beschrijving of aanhef in de bovenmarge. Daarom zijn ze in deze catalogus [...] aangeduid met een beknopte karakteristiek."

Schoolprenten

Figuur 6

De eerste religieuze schoolprent van het Nut geeft een parabel van de verloren zoon weer. Dit is de tweeëntwintigste prent uit de eerste reeks (ca. 1800). Deze schoolprent is geheel in traditie van de gewone prent in stripvorm avant-la-lettre afgebeeld. De prent is in sepiakleur gedrukt en de afbeeldingen worden toegelicht aan de hand van korte teksten. De afbeeldingen zijn erg gedetailleerd, in tegenstelling tot de slechte kwaliteit van de populaire volksprentjes, zodat het verhaal ook via de illustratie te begrijpen was. Want, hoewel onder elke tekening een gedeelte van de bijbeltekst in

vereenvoudigde vorm is geschreven, kon niet iedereen lezen. Op deze manier werd een zo groot mogelijk publiek bereikt, de prenten waren namelijk niet alleen bedoeld voor de kinderen, maar ook voor hun ouders en andere volwassenen in hun omgeving (die vaak niet konden lezen). Daarnaast waren de prenten door de goede kwaliteit aantrekkelijker dan de normale volksprent, dit zou bij kunnen dragen aan de verspreiding.

In de bovenmarge van de schoolprent is in het midden het logo van de maatschappij gedrukt met aan weerszijden een overkoepelende tekst, die voornamelijk bestemd was voor de scholier. De tekst is voor dit onderzoek van het grootste belang, omdat hier de moraliserende boodschap van de schoolprent duidelijk wordt:

Ziet Kinders! in deez' print verbeeld,
Wat rampen jeugd en losheid teelt,
En denkt toch niet, dat, bij berouw,
Elk zulk een Vader vinden zou.

Deze moraliserende woorden zijn zonder twijfel beïnvloed door de periode waarin de prent werd gemaakt. De verlichte ideeën van het Nut passen geheel in de tijdsgeest van begin

negentiende eeuw. Zoals in de vorige hoofdstukken duidelijk werd, was het beschavingsoffensief een belangrijk onderdeel van het algehele doel van het Nut. Het was naar eigen zeggen hun taak om de samenleving te verheffen. De moraliserende tekst werd geïnspireerd door het bijbelverhaal over de verloren zoon, maar was zo aangepast dat er een les uit te leren viel. De jeugd diende zich te gedragen en de ouders tevreden te houden; niet iedere ouder was namelijk zo vergevingsgezind als de Vader uit het bijbelverhaal.

Het Nut gebruikte een bekend middel – de prent – om een nieuw educatief verantwoord, en (algemeen) christelijk ideaal aan de man te brengen. Als de prent wordt opgedeeld kan duidelijk worden hoe het Nut te werk ging. De afbeeldingen en de Bijbelteksten dienden om het Bijbelverhaal te vertellen. De Bijbelteksten waren wel zo vereenvoudigd en gerijmd dat bijna iedereen het verhaal kon begrijpen. De afbeeldingen werden zo mooi mogelijk gemaakt, zodat de prenten aantrekkelijk zouden zijn (hierdoor zouden wellicht de centsprenten minderen populair worden, omdat deze minder mooi waren). Al deze aspecten zorgden ervoor dat de aandacht naar de prent werd getrokken, waardoor er ook naar de overkoepelende tekst werd gekeken. En dat is waar het uiteindelijk hoofdzakelijk om gaat. De tekst heeft een moraliserende boodschap, het onderwijst de scholier in deugdelijkheid en christelijkheid.

Als er wordt gekeken naar de andere religieuze schoolprenten uit de eerste serie is een soortgelijk patroon waar te nemen. De drie volgende prenten zijn opeenvolgend de drieëntwintigste, zeventwintigste en dertigste prent uit de eerste serie.

Ziet, Kinders! voor uw oog vertoond
 Hoe somtijds 't Medelijden woont
 Bij zulk een', dien we een' vijand wanen.
 Schoon Joden en Samaritanen.
 Elkander haatten: ziet een Jood
 Door een' Samaritaan, in nood,
 Zien trouwe hulp en diensten bieden
 Onthoudt dit en leert Volkshaat vlieden

Figuur 7

Deze religieuze schoolprent behandelt een parabel van de barmhartige Samaritaan. Op dezelfde wijze wordt het Bijbelverhaal getoond en omschreven, met gedetailleerde afbeeldingen en een vereenvoudigde gerijmde Bijbeltekst. Ook hier kan een moraliserende overkoepelende tekst worden waargenomen. Hier is de boodschap gericht op het liefhebben van de naaste. De prent laat dus zien dat deugdelijkheid aangeleerd kan worden door de verhalen in de Bijbel na te volgen. Want net zoals de Samaritaan kan een scholier ook een naaste helpen en liefhebben. Haatverspreiding doet een samenleving niets goeds, liefde zorgt ervoor dat de samenleving netjes en deugdelijk blijft.

*Ô Jeugd! zie in deez' prent
Dat de onschuld somtijds lijdt.,
Hoe 't lot van Jozef toont,
Maar God haar redt en loont*

Op deze religieuze schoolprent wordt het verhaal verteld over Jozefs reis naar Egypte. Ook hier is de moraliserende tekst terug te vinden. Hoewel deze les minder duidelijk naar voren komt, is deze erop gericht om het deugdelijke in de samenleving naar boven te brengen. Als men zich niet schuldig maakt aan ondeugdelijke praktijken zal God altijd tot de redding komen wanneer dat nodig blijkt.

Wat bij deze prent eigenlijk meer opvalt is het gebruik van kleur. De keuze voor kleur kan wellicht in het leerdoel van het Nut gevonden worden. Het is nu wel bekend dat het Nut de samenleving wilde verbeteren door middel van hun beschavingsoffensief. De schoolprent was daarvoor als hulpmiddel gekozen. Het kleurgebruik diende dan waarschijnlijk ook niet ter vermaak en/of verfraaiing. Twee redenen kunnen een rol hebben gespeeld. Ten eerste zorgt kleur ervoor dat de aandacht naar de tekening wordt getrokken, vooral als het om felle kleuren gaat. Hierdoor zal een prent waarschijnlijk beter bekeken worden zodat de boodschap beter overkomt. Ten tweede had het Nut haarzelf het doel gesteld zoveel mogelijk mensen te bereiken. Kleur kostte geld. Door sepia (of zwart-witte) prenten en gekleurde prenten aan te bieden kon een zo groot mogelijk publiek bereikt worden. De sepia prenten konden door bijna

iedereen betaald worden, terwijl de gekleurde prent wellicht aantrekkelijker zou zijn voor de meer bedeelde consument. Op deze manier spraken de prenten elke laag van de samenleving aan.

*Moet, Kinderen! u, bij 't denkbeeld zelf
Van ongehoorzaamheid, doen beven.*

Figuur 9

Op de laatste religieuze schoolprent van de eerste prentenserie is het leven van David afgebeeld. De prent valt te vergelijken met de andere prenten uit de serie en wederom gaat hier om een kleurenprent. Opvallend is dat de kleur rood wordt gebruikt om de hoofdpersonen in het verhaal (Saul en David) aan te duiden. Echter, wat vooral opmerkelijk is aan deze prent, is het gebrek aan een moraliserende tekst in de bovenmarge, blijkbaar kon er van de formule afgeweken worden. Bij deze prent moet de gehele tekst worden gelezen om tot het moraal te komen. De kinderen wordt sterk aangeraden om te gehoorzamen, want ongehoorzaamheid zal hen duur komen te staan.

De vier religieuze schoolprenten van de eerste prentenserie van het Nut komen duidelijk op veel punten overeen. Op alle prenten wordt een Bijbelverhaal afgebeeld in stripvorm avant-la-lettre. De teksten onder de tekeningen zijn vereenvoudigde gerijmde delen van het Bijbelverhaal, zodat het verhaal goed onthouden kan worden. Alle prenten hebben een moraliserend karakter, de scholier kan van elke prent leren wat deugdelijkheid inhoudt en hoe het geleerd/uitgevoerd kan worden. Bovenal is het (leer)doel van het Nut evident aanwezig: de scholier en diens naaste omgeving opvoeden tot deugdzame christelijke burgers.

De derde prentenserie van het Nut heeft twee religieuze schoolprenten. Deze serie werd ongeveer vijftig jaar later uitgegeven in 1858. In deze vijftig jaar was de Nederlandse samenleving veel veranderd. De luisterschool, waarvoor de prenten van de eerste serie bestemd waren, had plaatsgemaakt voor het aanschouwelijk onderwijs. Daarnaast was de invulling van de openbare school niet langer verlicht-protestants (deze religieuze invulling was door het Nut altijd gesteund), vanaf 1848 bestond er onderwijsvrijheid waardoor er veel verschillende confessionele scholen waren ontstaan. De samenleving was dus veranderd, maar kon het Nut mee veranderen? En zijn de religieuze schoolprenten van het Nut op deze veranderingen aangepast?

Figuur 10

De eerste religieuze schoolprent van de derde Nutserie, waarop het evangelie van Mattheus over Christus uit het Nieuwe Testament wordt afgebeeld, heeft overduidelijk een ander uiterlijk dan de religieuze schoolprenten uit de eerste serie. De stripvorm avant-la-lettre is verdwenen. In plaats daarvan zijn nu meerdere opzichzelfstaande afbeeldingen te zien, die nog meer detail vertonen. Op deze prent wordt er tevens veel intensiever gebruik gemaakt van kleur en ook is er geen sprake van een moraliserende tekst in de bovenmarge, hier worden de afbeeldingen enkel ondersteund met

beschrijvende onderschriften. Toch is het evident dat het hier om een Nutsprent gaat, de titel laat geen twijfel toe. Ook als er naar de inhoud van deze prent wordt gekeken, dan valt wederom niet te ontkennen dat het hier een Nutsprent betreft. Elk van de onderschriften legt een tekening uit. De afbeelding links bovenin wordt bijvoorbeeld ondersteund door de volgende tekst:

Een kindergeest, vol kindermin,
 Wordt ons door Jezus aanprezen.
 Wie lid wil zijn van Gods gezien

Moet kinderlijk gehoorzaam wezen.

Die nedrig is, aan 't kind gelijk,

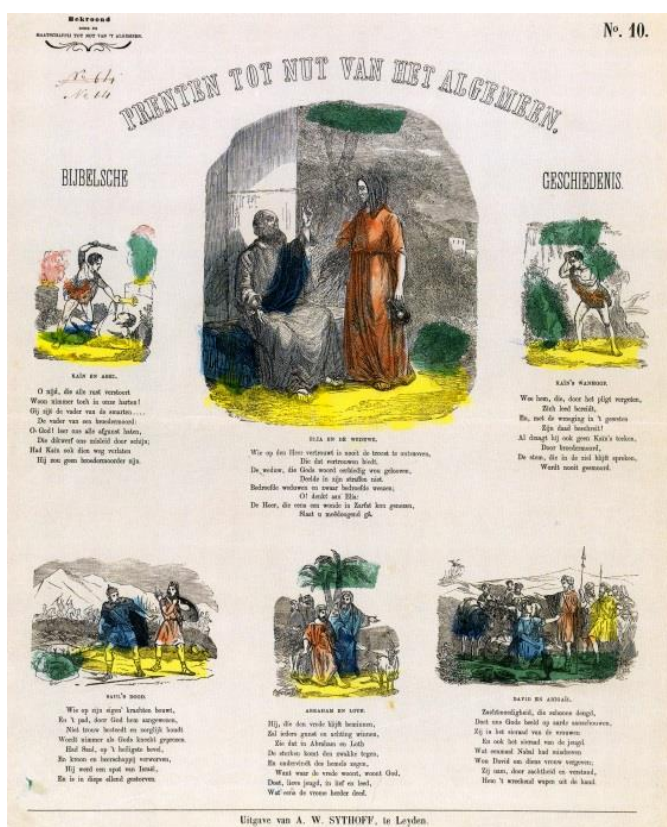
Wordt burger van zijn Koningrijk.

– Mattheus 18:1

Nieuw in deze prent is ook de vermelding van de Bijbelvers onder de afbeelding. In deze prent is dat ook nodig omdat er meerdere Bijbelverzen worden afgebeeld. Wat niet is veranderd, is de rijmstijl. Wel is de tekst moeilijker geworden. Dit kan te maken hebben met de verbetering in het onderwijs (leerlingen konden beter lezen), vermindert analfabetisme in de samenleving, of toch een overschatting van het Nut. Dit blijft echter giswerk. Het intensievere gebruik van kleur kan aantonen dat het productieproces van prenten maken in deze periode verbeterd was (de bevindingen in hoofdstuk 2 lijken dit te ondersteunen).

Het verheffen van de samenleving in deugdelijkheid en christelijkheid stond nog altijd centraal. De boodschap is nog altijd moraliserend, de bovenstaande vers geeft dit goed weer. De leden van de samenleving dienen een christelijk leven te leiden, alleen dan zal God hen toelaten tot zijn koninkrijk. Het doel van het Nut lijkt weinig te zijn veranderd. Het enige verschil dat waargenomen kan worden heeft betrekking tot het uiterlijk. Inhoud en leerdoel zijn bijna geheel hetzelfde gebleven.

41

*Zachtmoedigheid, die schone deugd,
Doet ons Gods beeld op aarde
aanschouwen,
Zij is het sieraad van de vrouwen
En ook het sieraad van de jeugd.
Wat eenmaal Nabal had misdreven
Wou David om diens vrouw
vergeven;
Zij nam, door zachtheid en verstand,
Hem 't wreekend wapen uit de hand
- David en Abigail*

Figuur 11

De tweede religieuze schoolprent uit de derde Nutserie is op dezelfde manier ingedeeld als de bovenstaande. Zes illustraties met onderschrift verbeelden het verhaal van Kain en Abel, David, Saul uit het Oude Testament. Dat het opvoeden van de samenleving een essentieel onderdeel van het Nut blijft, blijkt uit de moraliserende teksten. In de tekst die bij de afbeelding rechtsonder hoort, richt het Nut zich direct op vrouwen en in zekere mate ook op de jeugd. Hier wordt wederom algemeen deugd aangeleerd, namelijk het – ten allen tijde – netjes gedragen van een vrouw/de jeugd om zo een rustige samenleving te behouden en daarmee God (en de man) tevreden te houden.

Uiterlijk komen beide prenten uit de derde serie overeen. Zes illustraties verbeelden zes verschillende Bijbelverzen en worden allen ondersteund door teksten. Wel mist op de tweede prent de verwijzing naar de Bijbelverhalen, dit werd dus blijkbaar niet consequent gedaan. De prenten zijn in kleur afgebeeld en door technologische ontwikkelingen in de drukunst zijn ze gedetailleerder. In vergelijking met de eerste serie zijn toch verschillen op te merken. Niet langer siert de stripvorm *avant-la-lettre* de prent, nu zijn het opzichzelfstaande afbeeldingen.

De inhoud komt in zekere mate overeen, beide prenten behandelen andere Bijbelverzen, maar hanteren dezelfde stijl. Elke illustratie wordt verduidelijkt door de onderstaande tekst, net zoals in de eerste serie. En de tekst is nog altijd in rijm, maar lijkt moeilijker in woordkeuze. Door de verwijzing naar het Bijbelverhaal van het Evangelie van Mattheus krijgt de prent meer inhoud. Het gehele Bijbelverhaal kan erbij gelezen worden, met de afbeelding als ondersteuning.

Het leerdoel is net zoals in de eerste Nutserie opvoeden. Aan de hand van deze religieuze schoolprenten kan de scholier, en ieder ander die de prent in handen krijgt, leren hoe hij of zij zich deugdelijk en christelijk diende te gedragen.

De prenten van het Nut hielden zich aan een heldere formule. De moraliserende tekst, in de bovenmarge of in de tekst zelf, zorgde ervoor dat de kinderen begrepen wat de onderliggende gedachte van de Bijbeltekst was en hoe deze kennis in de samenleving gebruikt kon en diende te worden. Opmerkelijk is wel dat er op de prenten van het Nut het woord God geen enkele keer wordt genoemd.¹¹² Wat de reden hiervoor was, blijft giswerk. Wellicht wilde het Nut de prenten op deze manier zo neutraal mogelijk houden.

Van Lummel

Hendrik Jan van Lummel kende zonder twijfel de schoolprenten van het Nut. Hij leefde immers in dezelfde periode en was schoolmeester op het moment dat de Nutseries werden

¹¹² Boerma, e.a., *Kinderprenten*, 325.

uitgegeven. Echter, als schoolmeester van een hervormde school leek hij de behoefte te hebben alternatieve religieuze schoolplaten te maken. Waarom koos hij hiervoor? Waren de prenten te simpel? Waren ze achterhaald? Of lag het aan de algemeen christelijke invulling?

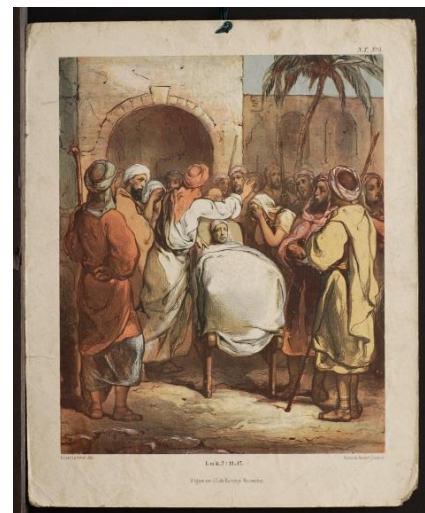
Van Lummel heeft in zijn leven veel schoolplaten gemaakt, wanneer hij hiermee stopte is niet bekend. Wellicht heeft hij zijn hele leven schoolplaten gemaakt. In 1857 werd in ieder geval zijn eerste serie uitgegeven. Uit Van Lummels grote collectie is een selectie van zes religieuze onderwerpen gemaakt.¹¹³ Deze onderwerpen liggen zo dicht mogelijk bij de onderwerpen van de prenten van het Nut om zo een goede vergelijking te kunnen maken.

Schoolplaten

De religieuze schoolplaten van Van Lummel hebben zonder twijfel een christelijk karakter, een Bijbelfragment wordt getoond. De schoolplaten zien er duidelijk anders uit dan de normale volksprent, er wordt geen gebruik gemaakt van stripvorm, er wordt slechts één afbeelding getoond. Tevens is er geen rijmende of verklarende tekst aanwezig. De platen zijn afwisselend in zwart-wit en in kleur afgedrukt en de afbeelding lijkt getekend, waardoor groot detail mogelijk is. Wie de Bijbel kent zal de afbeelding dan ook herkennen. Wie de Bijbel niet kent, kan met behulp van de verwijzende Bijbelvers onder de afbeelding in de Bijbel het desbetreffende verhaal opzoeken.

Figuur 12

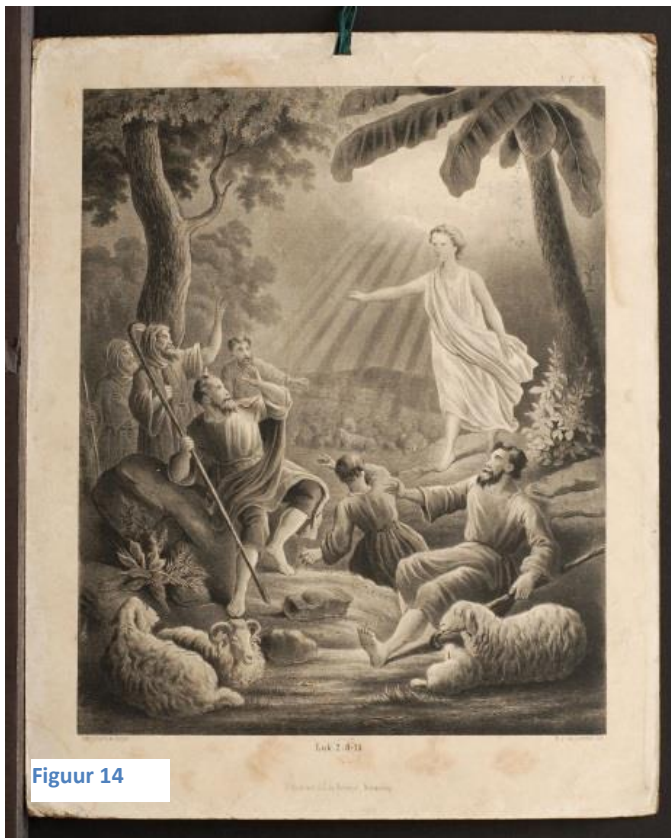
Figuur 13

Links: Lucas 7; 11 – 17 ca. 1857-1877
Rechts: Lucas 24; 50 – 52 ca. 1857-1877

¹¹³ OPMERKING: deze selectie is gemaakt uit de schoolplatencollectie van het Nationaal Onderwijsmuseum te Dordrecht.

De eerste religieuze schoolplaten welke in dit onderzoek worden behandeld, verbeelden het evangelie van Lucas. Op de bovenstaande religieuze schoolplaten staat elke keer één persoon centraal. De schoolplaat met de afbeelding voor Bijbelverhaal Lucas 7; 11 – 17 is zorgvuldig samengesteld. Hier wordt het verhaal van één van Jezus' wonderen uitgebeeld; het tot leven brengen van een dode man. Deze man staat dan ook centraal. Ook de tweede plaat van het evangelie van Lucas, vers 24; 50 – 52, laat een gebeurtenis zien. Ditmaal wordt de zegening van de discipelen door Jezus getoond. Jezus is in lichte kleuren afgebeeld zodat hij tussen alle discipelen opvalt.

Inhoudelijke informatie geven deze platen in eerste instantie niet, er is bijvoorbeeld geen verklarende tekst op de schoolplaat gedrukt. Er wordt enkel naar het Bijbelverhaal verwezen. Als dit verhaal erbij wordt gepakt, wordt de plaat opeens heel wat duidelijker. De derde plaat bijvoorbeeld, verwijst naar Lucas 2; 8 – 15 (ca. 1857-1877) :

Figuur 14

En er waren herders in diezelfde landstreek, zich houdende in het veld, en hielden de nachtwacht over hun kudde. En ziet, een engel des Heeren stond bij hen, en de heerlijkheid des Heeren omscheen hen, en zij vreesden met grote vreze. En de engel zeide tot hen: Vreest niet, want, ziet, ik verkondig u grote blijdschap, die al den volke wezen zal; Namelijk dat u heden geboren is de Zaligmaker, welke is Christus, de Heere, in de stad Davids. En dit zal u het teken zijn: gij zult het Kindeken vinden in doeken gewonden, en liggende in de kribbe. En van stonde aan was er met den engel een menigte

des hemelsen heirlegers, prijzende God en zeggende: Ere zij God in de hoogste hemelen, en vrede op aarde, in de mensen een welbehagen. En het geschiedde, als de engelen van hen weggevaren waren naar den hemel, dat de herders tot elkander zeiden: Laat ons dan heengaan naar Bethlehem, en laat ons zien het woord, dat er geschied is, hetwelk de Heere ons heeft verkondigd.

Dat deze tekst niet op de schoolplaat staat afgebeeld past geheel in de tijdsgeest waarin deze plaat is gemaakt. Het aanschouwelijk onderwijs was gericht op het *zien, voorstellen en doen*. Op deze plaat ziet men een afbeelding met Bijbelverwijzing, daardoor kan voorgesteld worden dat met de verwijzing meer informatie over de plaat gevonden kan worden. Door de verwijzing te volgen, dus door te doen, ontvangt de scholier extra informatie waardoor de prent begrepen kan worden, en tevens verduidelijking voor het Bijbelverhaal biedt. De drie kenwoorden, *zien, voorstellen en doen*, zijn op deze plaat dus goed van toepassing. Lenen de andere platen van Van Lummel zich ook voor deze onderwijsvorm?

Figuur 15

Lucas 10; 30 - 36
ca. 1857-1877

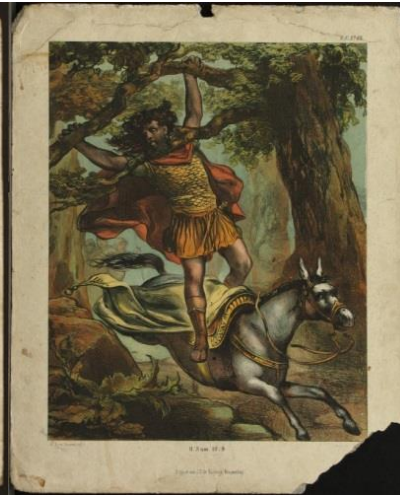
Deze schoolplaat verteld het verhaal van Lucas 10; 30 – 36: de Barmhartige Samaritaan. Het lijkt voor van Lummel belangrijk te zijn geweest om met één afbeelding zoveel mogelijk van het Bijbelverhaal te vertellen. In dezelfde stijl als de vorige drie, wordt de aandacht naar de centrale persoon (of in dit geval twee personen) getrokken. Onder de tekening staat wederom het bijbehorende Bijbelverhaal vermeld.

Met één enkele illustratie vertelt Van Lummel een groot deel van het Bijbelverhaal: *En Jezus, antwoordende, zeide: Een zeker mens kwam af van Jeruzalem naar Jericho, en viel onder de moordenaars [...] En bij geval kwam een zeker priester denzelven weg af, en hem ziende, ging hij tegenover hem voorbij. En desgelijks ook een Leviet, als hij was bij die plaats, kwam hij, en zag hem, en ging tegenover hem voorbij. Maar een zeker Samaritaan, reizende, kwam omtrent hem, en hem ziende, werd hij met innerlijke ontferming bewogen. [...].* Van Lummel laat zien hoe priesters – zij die zouden moeten helpen – het slachtoffer voorbij lopen. De Samaritaan stopt wel, en neemt de zorg voor de man op zich. De tekening laat

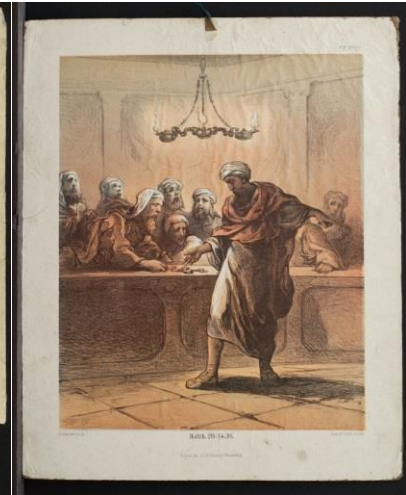
tevens zien dat Van Lummel het Midden-Oosten goed heeft bestudeerd. De archeologie heeft duidelijk een belangrijke invloed uitgeoefend.¹¹⁴ Door de plaat kan de scholier zich daarom goed voorstellen hoe de landen er in de tijd van de Bijbel uitzagen.

Figuur 17

Figuur 16

Figuur 18

Links: Genesis 22;10

Midden: II Samuel 18;9

Rechts: Mattheus 26; 14 – 16

ca. 1857-1877

ca. 1857-1877

ca. 1857-1877

Langzaam maar zeker wordt duidelijk dat Van Lummel een bepaalde formule voor zijn religieuze schoolplaten hanteerde. Voor elke plaat koos hij een Bijbelverhaal. Uit dit Bijbelverhaal selecteerde hij een belangrijke gebeurtenis. Van deze gebeurtenis maakte hij vervolgens een plaat, waarbij hij zich concentreerde op één centraal persoon (of in sommige gevallen twee). Door nauwkeurig kleurgebruik valt de persoon nog meer op, donkere kleuren lijken slechte figuren in de Bijbel aan te geven, bijvoorbeeld II Samuel 18;9:

Absalom nu ontmoette voor het aangezicht der knechten Davids; en Absalom reed op een muildier; en als het muildier kwam onder de dichte takken van een groten eik, zo werd zijn hoofd vast aan den eik, dat hij hangen bleef tussen den hemel en tussen de aarde, en het muildier, dat onder hem was, ging door.

Aan de hand van de verwijzing naar de Bijbel kon het Bijbelverhaal dus gelezen worden, en met de schoolplaat zou het verhaal dan verduidelijkt worden. Door kennis van andere deskundigen te gebruiken (bijvoorbeeld kennis van archeologen) kon Van Lummel het Bijbelverhaal zo waarheidsgetrouw mogelijk afbeelden, waardoor de scholier op een correcte manier onderwezen kon worden in de Godsdienst.

¹¹⁴ Van Lummel, *Handleiding behoorende bij de Bijbelsche Platen*, 1 – 2.

Hierboven zijn slechts enkele van Van Lummels religieuze schoolplaten behandeld. Toch kan met deze kleine selectie al worden aangetoond dat Van Lummel een heldere formule aanhield die goed aansloot bij de onderwijsvorm van zijn tijd: het aanschouwelijk onderwijs. Ook kan voorzichtig naar het mogelijke leerdoel van de schoolplaten gekeken worden. De platen werden gemaakt met de formules van het aanschouwelijk onderwijs in het achterhoofd. De schoolplaat liet zien, zorgde ervoor dat de scholier zich er iets bij kon voorstellen, en door te doen, door het Bijbelverhaal te lezen, zou er kennis vergaard worden. Het leerdoel van de platen lijkt daarmee vooral betrekking te hebben op het verduidelijken en begrijpelijk maken van de Bijbel en de periode waarin de verhalen zich afspeelden. Dit was mogelijk door de gedetailleerde afbeeldingen, maar ook doordat Van Lummel met archeologische kennis de platen zo waarheidsgetrouw mogelijk maakte.

Het Nut vs. Van Lummel

Na beide collecties individueel geanalyseerd te hebben is het mogelijk om een vergelijking toe te passen. De bovenstaande prenten van het Nut zullen op uiterlijk, inhoud en doel vergeleken worden met de schoolplaten van Van Lummel. In onderstaand schema worden de keuzes toegelicht.

47

Verantwoording keuzes:

1. Het verhaal van *de verloren zoon* werd op de Nutprent uit de eerste serie getoond. Dit verhaal is afkomstig uit het evangelie van Lucas. Dit Bijbelboek heeft Van Lummel veelvuldig gebruikt in zijn schoolplaten.
2. Beide producenten hebben voor het verhaal van *De barmhartige Samaritaan* gekozen.
3. Het onderwerp *Jozef naar Egypte* van de Nutprent is afkomstig uit Genesis. Dit Bijbelboek is door Van Lummel gebruikt voor verschillende schoolplaten.
4. Waar het Nut *het leven van David* op één prent weergaf, koos Van Lummel ervoor om enkele belangrijke gebeurtenissen uit het leven van David op zijn platen uit te beelden.
5. Wederom koos het Nut met *het evangelie van Mattheus* voor één enkele plaat. Van Lummel besteedde daarentegen erg veel aandacht aan dit Bijbelboek en beeldde zes kenmerkende gebeurtenissen af.
6. Het Nut koos ervoor om vier belangrijke personen uit het Oude Testament op één plaat samen te voegen; *Kain en Abel, David, Saul*. Van Lummel behandelde Kain en Abel. David is ook door hem afgebeeld, maar omdat het Nut ook al het leven van

David in een andere prent behandelde (nummer 4), is er hier gekozen om enkel naar Kain en Abel te kijken.

Afb.	Het Nut	Jaar	Van Lummel	Jaar
1	De verloren zoon	<i>ca. 1800</i>	Nieuw Testament: evangelie van Lucas - 2; 8 – 15 - 7; 11 – 17 - 24; 50 – 52	<i>ca. 1857-1877</i>
2	Barmhartige Samaritaan	<i>ca. 1800</i>	Nieuw Testament: evangelie van Lucas - 10; 30 – 36	<i>ca. 1857-1877</i>
3	Jozef naar Egypte	<i>ca. 1800</i>	Oude Testament: Genesis - 22;10 - 28;18	<i>ca. 1857-1877</i>
4	Het leven van David	<i>ca. 1800</i>	Oude Testament: evangelie van Samuel - I Samuel 17 – 49 - II Samuel 18;9	<i>ca. 1857-1877</i>
5	Oude Testament: evangelie van Mattheus	<i>ca. 1858</i>	Oude Testament: evangelie van Mattheus - 3; 1 – 12 - 4; 18 – 20 - 4; 26 – 34 - 5; 6 – 7 - 19; 13 – 15 - 26; 14 – 16	<i>ca. 1857-1877</i>
6	Oude Testament: Kain en Abel, David, Saul	<i>ca. 1858</i>	Oude Testament: Genesis - 4;9	<i>ca. 1857-1877</i>

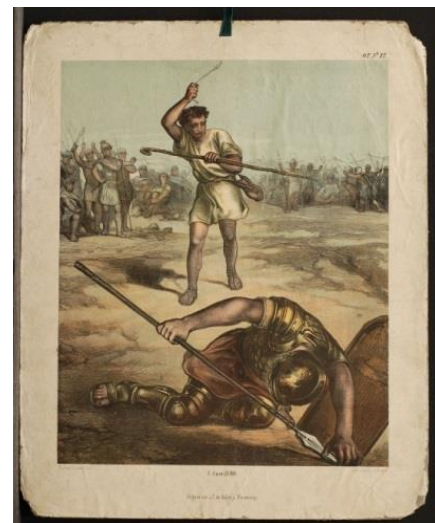
Uiterlijk

De religieuze schoolprenten van de eerste Nutserie waren in de stijl van de normale volksprent gemaakt, zodat de overgang voor de scholier, van profane prenten naar educatieve prenten, makkelijker zou zijn. Deze stripvorm avant-la-lettre was heel normaal tot ongeveer 1850.¹¹⁵ Ook de tekst op de prent paste in deze traditie. Deze prenten wijken enigszins af van de schoolprenten uit de derde Nutserie. Losstaande afbeeldingen sierden nu het papier. De teksten onder de tekeningen waren nog wel aanwezig.

De schoolplaten van Van Lummel verschillen als dag en nacht met de eerste Nutserie:

Figuur 19

Figuur 20

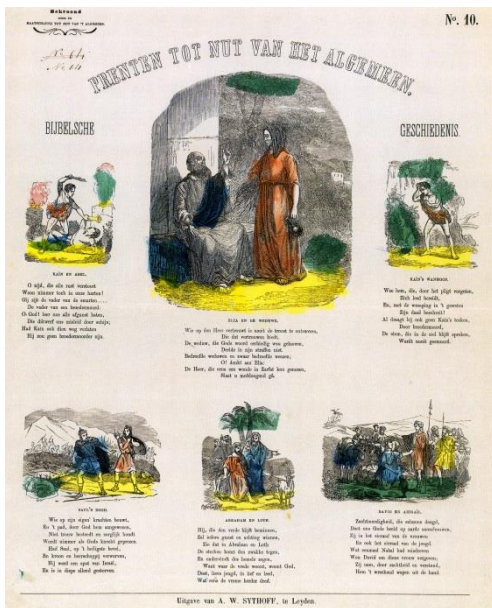
Links: Het leven van David ca. 1800
Rechts: I Samuel 17 – 49 ca. 1857 - 1877

Hoewel hier hetzelfde onderwerp wordt besproken, zijn er weinig overeenkomsten te vinden. van de vele afbeeldingen laat de tweede afbeelding op de eerste rij van de prent van het Nut dezelfde scene zien die op de plaat van Van Lummel in één afbeelding is weergegeven. Het verschil in uiterlijk heeft meerdere redenen. Ten eerste was de prent van het Nut uitgegeven rond 1800, terwijl de plaat van Van Lummel pas na 1857 op de markt kwam. Hierdoor had Van Lummel beschikking tot nieuwere technieken en speelde. Ten tweede was de prent bedoeld voor het luisteronderwijs, meteen moest duidelijk zijn wat er werd afgebeeld. Hierdoor werd er veel tekst bij geschreven. De plaat was bedoeld voor het aanschouwelijk onderwijs, hier moest de plaat juist weinig vermelden zodat de scholier werd geactiveerd om

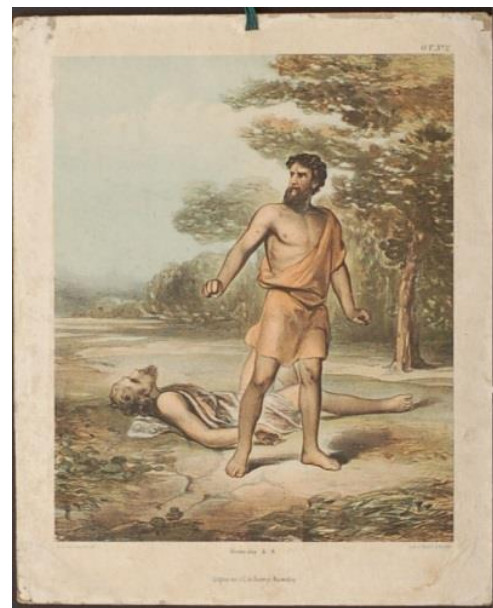
¹¹⁵ Boerma e.a., *Kinderprenten*, 324.

zelf verder te ontdekken. Het verschil in grootte is ook een gevolg van de verschillende onderwijsvormen. De schoolprent had hoogstens de grootte van een A4, zodat in stilte de prent geleerd kon worden. De schoolplaat kon vaak het hele schoolbord bedekken, zodat klassikaal de kinderen de plaat konden bestuderen.

Wanneer een schoolprent uit de derde Nutserie wordt vergeleken met één van Van Lummel, zijn er wederom veel verschillen waar te nemen:

Figuur 21

Figuur 22

Links: Oude Testament: Kain en Abel, David, Saul ca. 1858
 Rechts: Genesis 4;9 ca. 1857-1877

Nog altijd maakt het Nut gebruik van veel afbeeldingen, maar de tekening heeft meer detail en er is meer aandacht voor de hoofdpersoon van het verhaal. Links bovenin is te zien hoe Abel door Kain wordt gedood. Deze scene is ook te zien op de schoolplaat van Van Lummel.

De schoolplaat van Van Lummel verschilt nog altijd erg met die van het Nut, terwijl ze ditmaal rond dezelfde tijd zijn uitgegeven. De prent van het Nut kwam uit in 1858, en plaat van Van Lummel na 1857. De stijl van het Nut is helemaal opmerkelijk omdat na 1850 de stripvorm geleidelijk verdween. De stijl van Van Lummel past dus in de tijdsgeest, terwijl de stijl van het Nut verouderd lijkt.

Ook kwalitatief verschillen de prenten van het Nut met die van Van Lummel. De afbeeldingen op de platen zijn met de hand getekend en zorgvuldig ingekleurd. Doordat houtgravures niet werden gebruikt was groter detail mogelijk. Hierdoor zien de afbeeldingen van Van Lummel er realistischer en waarheidsgetrouwer uit. Het Nut probeerde de prenten in

goede kwaliteit, maar ook zo goedkoop mogelijk te produceren. Geheel in traditie van de volksprent (maar wel op kwalitatief beter papier) werd de prent met houtgravures afgedrukt. Ook het eventueel inkleuren van de prenten gebeurde op dezelfde manier. De kleur op deze gekleurde prenten werd er dus niet zorgvuldig opgeschilderd. Met grote vlekken werd op ongeveer de juiste plek (en soms zelf helemaal willekeurig) kleur aan de afbeelding gegeven.

Zoals in hoofdstuk 1 al werd besproken, bestaat er een discussie over wat is toegestaan af te beelden op de prenten, volgens Boerma e.a. mocht een beeld geen cultische betekenis hebben, en was het ook niet toegestaan om het beeld te vereren. Dit betekende volgens deze auteurs echter niet dat Bijbelse figuren helemaal niet afgebeeld mochten worden. Religieuze kinderprenten en schoolplaten werden dan ook gewoon met Bijbelse figuren afgebeeld, deze prenten werden namelijk niet gebruikt voor cultische doeleindes of verering. Wanneer er naar de bovenstaande prenten en platen wordt gekeken, zijn er inderdaad figuren uit de Bijbel afgebeeld. Dit indiceert dat in ieder geval in de negentiende eeuw het afbeelden van Bijbelse figuren voor leerzame doeleinden niet ongewoon was.

Inhoud

In inhoud verschillen de prenten van het Nut ook erg met die van Van Lummel. In alle drie de Nutseries staat de moraliserende boodschap centraal. Van Lummel heeft dit niet. Ook koos Van Lummel ervoor om veel meer Bijbelverhalen af te beelden. Dit is goed te zien als er een vergelijking wordt gemaakt. Er is voor onderstaande religieuze prent en plaat gekozen, maar elke prent van het Nut en plaat van Van Lummel kan op deze manier vergeleken worden.

Figuur 23

Figuur 24

Links: Jozef naar Egypte ca. 1800
 Rechts: Genesis 28;18 ca. 1857-1877

Hoewel de prent en plaat van onderwerp verschillen, behandelen beiden een verhaal uit Genesis. Op de prent van het Nut is de Bijbeltekst in begrijpelijke rijm omgeschreven en ook een moraliserende tekst toegevoegd. De tekst is voor de kinderen goed te begrijpen, en ook de illustraties helpen bij het leren van de tekst. Deze beelden per illustratie af welk deel van het verhaal wordt verteld, zodat ook leerlingen die niet (nog) kunnen lezen het verhaal kunnen begrijpen. Zo staat er bijvoorbeeld bij de eerste afbeelding links bovenin geschreven:

Zie Jozef hier verkocht, straks uit den kuil gehaald,
Aan broedren, boos van haat, den koop prijs [...] betaald,
Zie hem door hunnen wrok, zoo zoomeloos verbolgen,
Gedwongen, om, als, slaaf, zijns meesters wenk te volgen.

Door deze gerijmde tekst is het voor de scholier, maar ook de schoolmeester, niet nodig om de Bijbel erbij te pakken. Dit past wederom goed bij de onderwijsvorm, bij de luisterschool. In deze school werd er orde gehouden, de scholier diende stil te luisteren naar wat de meester te vertellen had. De groepen waren groot, en individuele vragen hoorden er niet thuis. De prent gaf met zijn afbeelding en tekst uitleg en de Bijbeltekst was vereenvoudigd zodat iedereen het kon begrijpen, dus was de kans ook kleiner dat de scholier vragen zou stellen. Daarnaast wordt er met de bovenstaande prent ook duidelijk hoe de scholier zich in de samenleving diende te gedragen, daarvoor hoefde hij alleen maar de rijmende tekst in de bovenmarge te lezen:

Ô Jeugd! zie in deez' prent
Dat de onschuld somtijds lijdt,
Hoe 't lot van Jozef toont,
Maar God haar redt en loont.

Als de scholier zich maar goed gedroeg, hoe moeilijk het soms ook mocht zijn, dan zou God hen altijd steunen wanneer dat nodig blijkt, en hen redden van de narisheid.

De schoolplaat van Van Lummel laat daarentegen veel ruimte voor vragen. Door enkel een afbeelding werd niet altijd duidelijk om welk Bijbelverhaal het ging. Deze moest opgezocht worden in de Bijbel (met behulp van de eerder genoemde verwijzing onder de afbeelding). Als het Bijbelverhaal bij de bovenstaande schoolplaat wordt gezocht, blijkt dat de schoolplaat precies laat zien wat er in de Bijbeltekst staat geschreven:

Toen stond Jakob des morgens vroeg op, en hij nam dien steen,
dien hij tot zijn hoofdpeluw gelegd had, en zette hem tot een
opgericht teken, en goot daar olie boven op.

Deze plaat is duidelijk beïnvloed door het aanschouwelijk onderwijs. De religieuze

schoolplaat laat toe dat de scholier zelf ziet, feiten waarneemt en zelf doet, dat wil zeggen, de plaat wordt aanschouwd, de scholier denkt na over wat hij of zij ziet, en past deze kennis toe. In dit geval zal de scholier het bijbehorende Bijbelverhaal lezen, en zo zal zijn of haar kennis vergroot worden. Door middel van archeologische kennis, waar Van Lummel zich op baseerde, kwam de scholier tevens in aanraking met andere (niet-westerse) culturen.

Leerdoel

Het leerdoel van deze religieuze schoolprenten en platen was het belangrijkste onderdeel. Zoals onderhand bekend is geworden, betrof het doel, maar ook zeker leerdoel van het Nut de opvoeding van de samenleving. Het doel van het beschavingsoffensief was de samenleving verheffen tot nette christelijke burgers. Het leerdoel had betrekking tot de methode hoe dit bereikt kon worden. Hiervoor had het Nut de populaire volksprent aangepast tot educatieve schoolprent. De prent was het middel om de scholieren, en alle andere mensen die met de schoolprenten in aanraking kwamen, te leren hoe hij of zij een christelijke en deugdelijke burger kon worden.

Het doel van H.J. van Lummel komt enigszins overeen. Ook hij wilde de leerlingen onderwijzen in het goede christelijke leven/christelijke deugdzaamheid. Hij was een schoolmeester en zag het als zijn taak de kinderen te onderwijzen in het juiste christelijke geloof. Zijn religieuze schoolplaten dienden er dan ook voor om de godsdienstlessen te verduidelijken. Toch is de insteek anders dan bij het Nut. Van Lummel heeft zijn platen in de gedachte van het aanschouwelijk onderwijs gemaakt, niet omdat hij de volksprenten wilde verdrijven of de samenleving wilde verheffen. De platen waren er in hoofdzaak op gericht om ondersteuning te bieden bij het lesmateriaal. Zijn leerdoel heeft daarom betrekking op het begrijpen van de Bijbel, en het vergemakkelijken/verduidelijken van het leerproces, van de te leren lesstof.

Na deze vergelijkende analyse kan er een aanvullend verschil tussen de prenten van het Nut en de schoolplaten van Van Lummel opgemerkt worden. Een verschil dat toch essentieel voor het onderwerp van de religieuze prenten en platen. Doordat het Nut zo'n groot mogelijk publiek probeerde te bereiken en de aanschouwer deugdzaam wilde maken, werd de prent simpel gehouden en verspreid in de gehele maatschappij. Er werd een eenvoudige versie van het desbetreffende Bijbelverhaal aangeboden, waardoor het echte verhaal niet gelezen hoefde te worden. Hierdoor leerde de aanschouwer van de prent niet hoe het echte verhaal luidde. De schoolplaten van Van Lummel waren erop gericht om het echte Bijbelverhaal te verduidelijken, het waren enkel hulpmiddelen ten behoeve van de lesstof, het letterlijke

verhaal. Door het verschil in doelgroep is er een groot verschil in educatief niveau te bemerken, de schoolplaten van Van Lummel waren van een hoger niveau dan die van het Nut.

Door de verschillende leerdoelen en tijdsperiodes hadden de afbeeldingen dus ook een verschillend uiterlijk en een andere inhoud. Het leerdoel van het Nut was christelijke deugdelijkheid aanleren, het leerdoel van Van Lummel was de Bijbel op een juiste en gedetailleerde manier onderwijzen. Het leerdoel van laatstgenoemde kan nog beter worden verklaard met behulp van zijn schoolplaat-handleidingen.

Hoofdstuk 5: Handleidingen.

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk wat Van Lummel met zijn religieuze schoolplaten wilde bereiken, wat zijn leerdoel was. Het bleek dat Van Lummel zijn platen vooral gebruikte als hulpmiddel tijdens de les op school. De platen moesten verhalen uit de Bijbel duidelijker maken, zodat de informatie beter onthouden kon worden. Echter, alleen schoolplaten waren niet genoeg. Van Lummel schreef schoolplaat-handleidingen bij zijn platen. Deze handleidingen bieden inzicht in de werkwijze van Van Lummel.

Naast de in het voorgaande hoofdstuk behandelde schoolplaten, heeft Van Lummel nog andere religieuze schoolplaten uitgegeven. Deze schoolplaten zullen in dit hoofdstuk centraal staan, omdat de handleidingen speciaal hiervoor zijn geschreven. Maar waarom schreef Van Lummel deze handleidingen?

Van Lummel zei het in de inleiding van zijn *Handleiding, behorende bij de Bijbelsche Platen, tot recht begrip der gewijde geschiedenis* al zelf, tijdens zijn godsdienstlessen ondervond hij “de moeielijkheid, om, bij het verhalen der Bijbelsche geschiedenis aan scholieren, den leerlingen dat juiste begrip van den vorm der voorwerpen, die hierbij te pas kwamen, bij te brengen, dat nodig was, zouden zij het verhaalde of gelezene tot een’ eigendom van hun verstand maken.”¹¹⁶ Voor dit probleem vond hij een ogenschijnlijk simpele oplossing: schoolplaten met verklarende handleidingen. De prenten van het Nut waren al wat verouderd en hadden een andere doelgroep, waren ook voor een andere onderwijsvorm gemaakt. De Nutsprenten voldeden niet langer, met de komst van het aanschouwelijk onderwijs. Dat moet Van Lummel ook hebben gedacht. De doelgroep voor zijn religieuze schoolplaten betrof scholieren in de godsdienstles. De prenten die bestonden kon hij in de nieuwe onderwijsvorm niet gebruiken. De afbeeldingen hadden meer diepgang en meer uitleg nodig, moesten tevens realistischer zijn, zodat een leerling kon begrijpen waar het Bijbelverhaal over ging en hoe en waar het gesitueerd was. Maar, zo waarschuwde Van Lummel; “De plaat moet dienen om de les te verduidelijken, niet om die te vervangen.”¹¹⁷ De schoolplaten werden daarom inclusief handleiding gemaakt, deze handleidingen werden samen met de schoolplaten verkocht. De handleiding legde uit wat er op de plaat stond en wat het betekende. Om zoveel mogelijk uit de plaat te halen, stonden er ook oefeningen in de handleiding. Op deze manier kon de schoolmeester zijn scholieren zo goed mogelijk

¹¹⁶ Van Lummel, *Handleiding behorende bij de Bijbelsche Platen*, II.

¹¹⁷ Ibid. III.

onderwijzen. De oefeningen staan in *Beknopte handleiding behoorende bij de platen voor het klassikaal onderwijs, ten dienste van bewaar- en lagere scholen* en waren als volgt:

1. Spreken over hetgeen de plaat voorstelt.
2. Over de vorm van de voorwerpen.
3. Over het getal derzelfde.
4. Over de kleur van de voorwerpen.
5. Over de stand of de plaats van de voorwerpen.
6. Over de stof en de eigenschappen van de voorwerpen.
7. Over de werking of beweging van de voorwerpen.
8. Vergelijken en onderscheiden.
9. Natuur- en kunstvoortbrengselen.
10. Herhaling en samenvoeging van het vorige.¹¹⁸

Deze oefeningen – geheel in stijl van het aanschouwelijk onderwijs – dienden niet alleen voor de religieuze schoolplaten welke in dit onderzoek worden behandeld, maar konden op elk van Van Lummels platen toegepast worden. Elke oefening werd door Van Lummel in deze handleiding voorgedaan (voor zover bekend voorzag hij zijn andere handleidingen niet van oefeningen, blijkbaar verwachtte hij dat iedereen deze handleiding als beginpunt zou gebruiken). Hiermee onderwees hij de schoolmeester, zodat die op zijn beurt de scholier het best kon onderwijzen en het meeste uit de plaat kon halen.

In het handleiding boekje bij de tweede reeks schoolplaten wordt de scholier direct aangesproken “Ge hebt zeker wel eens bij het lezen of hooren verhalen der Bijbelsche Geschiedenis gedacht: Hoe zou dit of dat ding, een huis, een tafel enz. er wel uitgezien hebben in die oude tijden, in dat verafgelegene Oosten?”¹¹⁹ Hier wordt wederom duidelijk wat Van Lummel met zijn handleiding wil bereiken, het verduidelijken van de plaat en het Bijbelverhaal. Uit zijn verhaal blijkt dat Van Lummel ook gebruik maakte van de beschikbare kennis over de oudheid. Zo noemde hij bijvoorbeeld Bijbelse oudheidkunde en is bekend dat hij zich ook op archeologische vondsten baseerde.¹²⁰ Maar, zo meende Van Lummel, deze kennis is vaak te moeilijk om te begrijpen. Toch wilde hij leerlingen informeren over deze oude wereld; “Daarom dacht ik, wijl gij er toch iets van dient te weten, dat het u misschien niet onaangenaam zou wezen, wanneer er eenige platen waren waarop de voornaamste

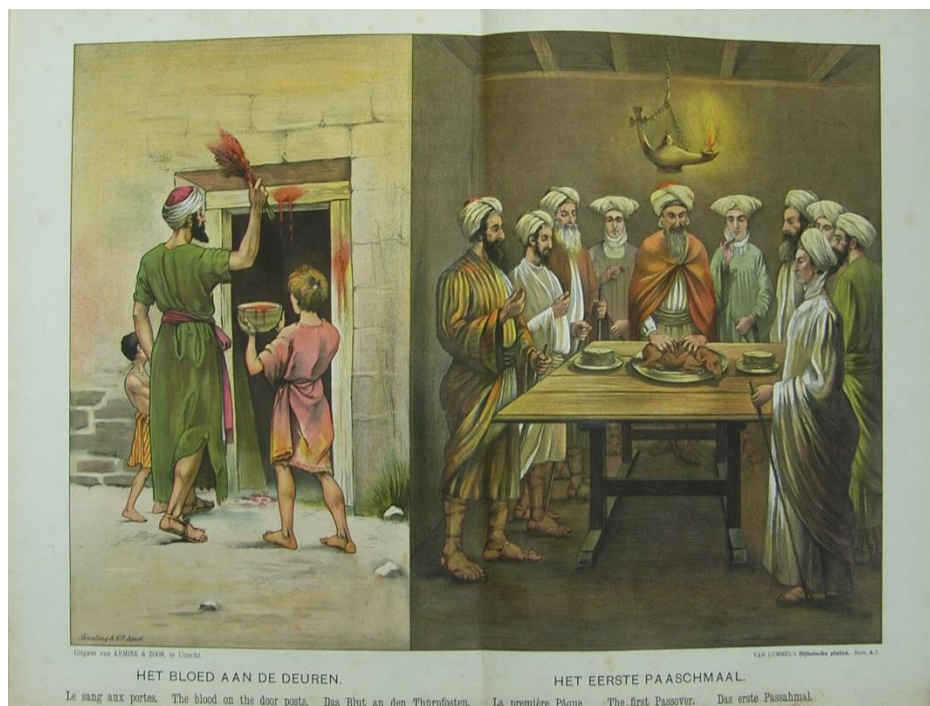
¹¹⁸ Van Lummel, *Beknopte handleiding*, 4.

¹¹⁹ Van Lummel, *Handleiding behoorende bij de Bijbelsche Platen*, 1.

¹²⁰ Ibid. 1 – 2.

voorwerpen, die in den Bijbel genoemd worden, voorkwamen, en die wij te zamen, als de les dit vorderde konden bespreken.”¹²¹ Deze zin is belangrijk als het leerdoel van Van Lummel begrepen wil worden. Hij maakte blijkbaar de platen om moeilijke informatie duidelijker te maken voor de scholier, informatie die anders wellicht niet begrepen werd. Deze zin bevestigt dat Van Lummel zijn platen (en bijbehorende handleidingen) gebruikte om de lesstof te verduidelijken.

Als er naar de schoolplaten uit de handleiding *Handleiding, behoorende bij de Bijbelsche platen, tot recht begrip der gewijde geschiedenis* wordt gekeken blijkt dat de oefeningen uit de andere handleiding ook goed zijn toe te passen op deze religieuze platen. De eerste plaat betreft het onderwerp *Het bloed aan de deuren. Het eerste Paaschmaal* (ca.1857-1877). Hier wordt door Van Lummel het Bijbelverhaal van de laatste plaag en het eerste paasmaal besproken en wordt ook uitgelegd wat de begrippen uit het Bijbelverhaal betekenen, bijvoorbeeld het woord *Exodus*. Vervolgens legt Van Lummel uit wat er op de plaat is afgebeeld en vraagt hij zich af of men verzuimde het bloed aan de deuren te smeren en “of zulk verzuim plaats heeft gehad? De Heilige Schrift zegt er niets van.”¹²² Daarna legt hij uit wat de betekenis van dit bloed was, wat er met het lam gebeurde en wat de gewoontes waren betreffende de maaltijd en Pascha. Ook verwijst Van Lummel in deze uitleg naar Bijbelverzen, zoals bijvoorbeeld Num. 9:9-12.¹²³

Figuur 25

¹²¹ Van Lummel, *Handleiding behoorende bij de Bijbelsche Platen*, 1 – 2.

¹²² *Ibid.* 6.

¹²³ *Ibid.* 5 – 8.

Als we terugkijken naar de oefeningen die hierboven vermeld staan, dan zijn deze inderdaad goed toe te passen. Oefening 1 is door Van Lummel in de handleiding al uitvoerig behandeld. Oefening 2 tot en met 5, 8 en 10 kunnen door de scholieren uitgevoerd worden als zij naar de schoolplaat kijken. Oefening 6, 7 en 9 kunnen door de schoolmeester worden uitgelegd. Van Lummel waarschuwde wel dat niet alle oefeningen in één les behandeld moesten worden. Eén oefening per keer werd door hem aangeraden, omdat op die manier elke keer iets nieuws te leren was.

Een schoolmeester zou bij bovenstaande plaat bijvoorbeeld *oefening 6: over den stof en eigenschappen der voorwerpen* kunnen behandelen. Op de linker afbeelding kunnen de hysop, het bloed, en de poot van het lam uitgelegd worden. Daarna zou de schoolmeester de aandacht van de kinderen naar de rechter afbeelding kunnen leiden.

Wat hangt er boven de tafel? – Een lamp.

Wat voor soort lamp is dit? – Een olielamp.

Wat gaat er in de lamp zodat het licht kan schijnen? – Olie.

En wat is dat? Wat ligt er op de schaal? – Een stuk vlees, ongezuurd brood.

58

Dit zijn slechts een paar voorbeelden van vragen die aan de hand van de schoolplaten gesteld kunnen worden. Deze handelingen zorgden voor een intensieve les waar het meeste uit de beschikbare kennis werd gehaald. Ook de andere schoolplaten kunnen op deze manier behandeld worden.

Niet alleen Van Lummel zelf gaf handleidingen bij zijn schoolplaten uit. W.J. Visser en Th. C. Vriezen deden dit bijvoorbeeld ook. In *Leidraad bij de Bijbelsche Platen van H.J. van Lummel* komt *Het bloed aan de deuren. Het eerste Paaschmaal.* ook aan bod. Hun uitleg begint hetzelfde als bij Van Lummel, maar is hier en daar wel aangepast. Ook hier wordt het Bijbelverhaal over de laatste plaag in Egypte kort uitgelegd. Daarna wordt er meteen verwezen naar de plaat zelf, wat er op de linkerkant is afgebeeld. Het begrip Pascha wordt hier genoemd en uitgelegd (wat bij de handleiding van Van Lummel minder uitgebreid gebeurde). Tevens biedt deze handleiding een apart deel waarin onbekende of moeilijke begrippen worden toegelicht.¹²⁴

De analyse van deze handleidingen bevestigt de bevindingen van het vorige hoofdstuk.

¹²⁴ W.J. Visser, en Th. C. Vriezen, *Leidraad bij de Bijbelsche Platen van H.J. van Lummel* (Utrecht 1926) 6 – 10.

Van Lummel maakte zijn platen – en bijbehorende handleidingen – om de lesstof te verduidelijken. Met behulp van deze handleidingen kon elke plaat van Van Lummel klassikaal behandeld worden. En het is niet vergezocht om te bedenken dat ook voor platen die niet door Van Lummel waren gemaakt met behulp van deze handleidingen werden onderwezen. De oefeningen zorgden voor een leidraad tijdens de les in het aanschouwelijk onderwijs.

Conclusie

De schoolprent en schoolplaat kent geen lange geschiedenis. Van circa 1800 tot 1970 werd dit hulpmiddel tijdens de les gebruikt. Toch kan bijna iedereen zich wel een oude schoolprent of schoolplaat herinneren. Om meer te weten te komen over dit interessante leermiddel werden er in de inleiding meerdere vragen gesteld. Deze vragen zouden de weg vrij te maken voor het hoofddoel van dit onderzoek: ontdekken wat de leerdoelen van de prenten het Nut inhielden, en hoe/waarom Van Lummels schoolplaten van deze leerdoelen verschilden. De vragen kunnen nu beantwoord worden.

Door wie werden de prenten en platen gemaakt?

In het bestek van dit onderzoek werden de prenten gemaakt door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en Hendrik Jan van Lummel. Echter, dit waren niet de enige producenten. Voor elke confessionele stroming bestonden er wel prenten en platenmakers, en sommige producenten hielden zich helemaal niet met het geloof bezig.

Waarom werden de prenten en platen gemaakt?

In het geval van het Nut werden de prenten om verschillende redenen gemaakt. De schoolprent moest de populaire, maar vaak profane volksprent verdrijven. Daarnaast moest de schoolprent de scholier, en iedereen in diens omgeving, onderwijzen in deugdelijkheid en christelijkheid, zodat de samenleving verheven zou worden.

Van Lummel maakte zijn schoolplaten om een andere reden. Ze waren specifiek voor schoolvakken gemaakt en waren bestemd voor de scholier. Vaak werd de lesstof te moeilijk aan de scholieren getoond. De schoolplaat gaf de informatie op een duidelijke en begrijpelijke manier weer, zodat de lesstof beter begrepen en onthouden kon worden.

De prenten van het nut werden rond 1800 geïntroduceerd en waren gericht op de opvoeding van de scholier, en daarmee de samenleving. Met de komst van de platen van Van Lummel vanaf 1857 was ook een nieuwe tijd aangebroken. Het was tijd voor nieuwe schoolprenten, en in van Lummels geval schoolplaten. Politiek gezien was het vraagstuk van bijzonder onderwijs namelijk opgelost (dankzij de onderwijsvrijheidswet van Thorbecke). De grote schoolplaten van Van Lummel sloten goed aan bij de vraag van de nieuwe christelijke scholen. Inhoudelijk pasten ze binnen het beleid van deze scholen. De inhoud, de afbeeldingen, waren pedagogisch en didactisch gezien een goede

opvolger van de algemeen (christelijke) schoolprenten van het Nut.

Wat voor onderwerpen werden er afgebeeld op de prenten/platen?

Voor bijna elk schoolvak zijn schoolprenten en platen gemaakt. In het begin van de negentiende eeuw werden er vaak deugdelijke onderwerpen, huiselijke taferelen, normen en waarden, en religie afgebeeld (door o.a. het Nut). Na 1850 worden de onderwerpen steeds meer aan het onderwijs gekoppeld en variëren de onderwerpen van biologie tot wiskunde, van geschiedenis tot muziek (door o.a. Van Lummel).

Hoe verschilden de prenten en platen van elkaar in uiterlijk?

De prenten van het Nut (uitgegeven in ca. 1800 en 1858) werden – geheel in stijl van de periode voor 1850 – in stripvorm *avant-la-lettre* afgebeeld met een tekst onder elke tekening. In de bovenmarge of in de tekst stond een moraliserende boodschap geschreven, die bestemd was voor de scholier. De prent was met houtgravures gedrukt en soms zonder precisie ingekleurd met stempels.

Op de platen van Van Lummel is slechts één scene te zien. Er is geen beschrijvende tekst aanwezig en ook geen moraliserende boodschap. In plaats daarvan staat er enkel een verwijzing naar een Bijbelverhaal. Door de grote aandacht die Van Lummel aan zijn platen besteedde was de kwaliteit erg goed. De afbeeldingen waren door hemzelf getekend en ingekleurd (met archeologische feiten en andere relevante kennis werd rekening gehouden), waardoor de schoolplaat er erg waarheidsgetrouw uitzag.

In beide gevallen verschilde ook de grootte. Doordat de prenten van het Nut voor individueel gebruik waren bedoeld, was veel detail niet mogelijk. De platen van Van Lummel waren bestemd voor klassikaal gebruik en waren daarom veel groter. Hierdoor kon er meer detail gewerkt worden.

Waren er inhoudelijke verschillen?

Inhoudelijke verschillen waren er zeker. Bij het Nut was de moraliserende boodschap dominant aanwezig op de prenten, bij Van Lummel was zo'n boodschap er niet. De teksten onder de afbeeldingen in de Nutprenten waren vereenvoudigd en gerijmd zodat een zo groot mogelijk publiek de prenten zou kunnen begrijpen. Deze prentstijl paste bij de onderwijsvorm van dat moment (ca. 1800). Voor de luisterschool waren zichzelf verklarende prenten nodig, omdat de docent een eventuele vraag waarschijnlijk niet zou beantwoorden. De

Nutprenten uit 1858 passen niet in de onderwijsvorm van dat moment, het aanschouwelijk onderwijs. De prenten waren ouderwets te noemen.

De platen van Van Lummel passen daarentegen heel goed bij het aanschouwelijk onderwijs. In eerste instantie heeft de plaat weinig inhoud, enkel een afbeelding en een Bijbelverwijzing. Maar met de Bijbel erbij kan er toch veel informatie uit de plaat gehaald worden. De schoolplaat diende namelijk ter verduidelijking van het Bijbelverhaal. De plaat zorgde ervoor dat de scholier, zag, voorstelde, en deed. Daarnaast koos Van Lummel er ook voor om veel meer Bijbelverhalen af te beelden. Tevens baseerde Van Lummel zich op archeologische vondsten en andere kennis met betrekking tot de schoolplaat onderwerpen.

Wat staat er in de bijgeleverde platen-handleidingen?

De bijgeleverde handleidingen bij de (religieuze) schoolplaten van Van Lummel boden extra informatie voor het onderwerp op de schoolplaat. Van Lummel was namelijk van mening dat menig lesmateriaal te moeilijk voor de scholier was, hij vond het daarom nodig dit lesmateriaal makkelijker te maken. Door platen te maken werd er een beeld gegeven aan het lesmateriaal, maar door handleidingen te schrijven werd het beeld aan het lesmateriaal gekoppeld. Door oefeningen werd de stof overzichtelijker en begrijpelijker.

Al deze vragen werden gesteld om erachter te komen wat het leerdoel van respectievelijk het Nut en Van Lummel was. Het Nut wilde met haar prenten bovenal de samenleving opvoeden. Omdat de prent een bekend product was onder de bevolking, maar vooral scholieren, werd de keuze gemaakt dit product te hervormen tot educatieve en moraliserende schoolprenten. Op deze manier hoopte het Nut de scholier, en diens naaste omgeving, te onderwijzen zodat zij nette deugdzame en christelijke burgers zouden worden. Dit beschavingsoffensief zou ervoor zorgen dat de Nederlandse samenleving verbeterd zou worden.

Ook Van Lummel wilde de scholieren onderwijzen in het goede christelijke leven/christelijke deugzaamheid. Toch probeerde hij dit op een andere manier te bereiken. Beïnvloed door het aanschouwelijk onderwijs, maakte Van Lummel zijn platen ter ondersteuning van de (godsdiens)les. Het doel van zijn schoolplaten was het verduidelijken/vergemakkelijken van de lesstof. Echter, voor Van Lummel was enkel een plaat niet genoeg, daarom schreef hij ook handleidingen welke extra uitleg boden (dankzij archeologische kennis maakte de scholier namelijk kennis met andere culturen). Door middel

van deze hulpmiddelen zou de scholier uit zichzelf en deugdzaam en christelijke burger worden.

Ondanks de vele verschillen hebben al deze prenten- en platenseries de ontwikkeling in het Nederlandse onderwijs beïnvloed en bevorderd. Door de prenten van het Nut raakten de kinderen (en als gevolg daarvan een groot deel van de samenleving) bekend met moraliserende teksten, met de Bijbelverhalen, en met deugdelijke normen en waarden. Doordat het Nut zich inzette voor de verheffing van de samenleving door middel van prenten, lag de markt bijna een halve eeuw later open voor Hendrik Jan van Lummel om zijn schoolplatenseries uit te geven. Schoolplaten welke het aanschouwelijk onderwijs ondersteunden en welke de godsdienstlessen verduidelijkten.

Dus, hoewel de prenten en platen in onderwerp, inhoud, en leerdoel van elkaar verschilden, zijn ze toch onontkoombaar aan elkaar verbonden. Uiteindelijk maakten beide producenten met hetzelfde doel de prenten/platen: het faciliteren van de ontwikkeling van het kind in de onderwijssetting.

Dit onderzoek volstaat niet om alle inhoudelijke vragen over religieuze schoolprenten en schoolplaten te beantwoorden, zo'n uitvoerig onderzoek zou jaren in beslag nemen. Toch is er een begin gemaakt waarop toekomstige onderzoekers verder kunnen bouwen. In dit onderzoek zijn De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en Hendrik Jan van Lummel tegenover elkaar gezet, zijn algemeen christelijke en orthodox christelijke prenten/platen met elkaar vergeleken. Er zijn echter nog veel meer religieuze prentenmakers waar onderzoek naar gedaan kan worden, neem bijvoorbeeld de katholieke schoolprenten en platen, of de religieuze schoolplaten van J. H. Isings, of de platen van de in dit onderzoek genoemde W.G. van de Hulst. Daarnaast heeft dit onderzoek, en de voorgestelde vervolgonderzoeken, slechts betrekking op de aanbieder. Hoe zit het met de vraagzijde? Hoe werden de schoolprenten/platen gebruikt? Hoe kwam de boodschap over? Kwam de boodschap überhaupt over? Met dit onderzoek is slechts een begin gemaakt, verder onderzoek zal alleen maar meer licht schijnen op dit bijzondere leermiddel.

Zie, stel voor, en doe!

Literatuurlijst

1. Bakker, N., *Tot burgerschap en deugd, volksoopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006).
2. Bavinck, H., *Handleiding bij het onderwijs in den Christelijken Godsdienst* (Kampen 1932).
3. Boekholt, P.Th.F.M., *Geschiedenis van de School van Nederland* (Assen 1987).
4. Boekholt, P.Th.F.M. *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de staat* (Assen 2002).
5. Boer, W.A. den, e.a. (red.), *Documentatie voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* (Utrecht 2013).
6. Boerma, N., e.a., *Kinderprenten, Volksprenten, Centsprenten, Schoolprenten; populaire grafiek in de Nederlanden 1650-1950* (Nijmegen 2014).
7. Borms, A., *Centsprenten: massaproduct tussen heiligenprent en stripverhaal* (Koninklijke Bibliotheek 2010).
8. Brattinga, M., en J. Dane, *In sloot en plas, Leven en werk van illustrator M.A. Koekkoek (1873 – 1944)* (Utrecht 2011).
9. Burgers, J., *Brood op de leesplank: zes illustratoren in dienst van het onderwijs; C. Jetses, J.H. Isings, Tj. Bottema, W.K. de Bruin, B. Bueninck, J. Gabriëlse* (Leiden 1977).
10. Dijkstra, A.B., R. Dronkers, R. Hofman, *Verzuiling in het onderwijs: Actuele verklaringen en analyse* (Groningen 1997).
11. Duijnhouwer, J.A., *Het Nutsonderwijs bezuiden de grote rivieren: een onderzoek naar de onderwijsactiviteiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in het rooms-katholieke zuiden gedurende de periode van 1791 tot 1991* (Utrecht 1997).
12. Eijnatten, J. van, en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006).
13. Harinck, G. en G. Schutte, *De school met de bijbel: Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw* (Zoetermeer 2006).
14. Hulst, W.G. van de, T. Bottema, J. de Groot, *Platen voor het Bijbelsch onderwijs in school en Catechisatie* (Wageningen 1931).
15. Kolfin, E., *Gedrukt tot Amsterdam: Amsterdamse prentmakers en –uitgevers in de gouden eeuw* (Zwolle 2011).
16. Los, E., *De canon van het onderwijs* (Amsterdam 2012).

17. Lummel, H.J. van, *Beknopte handleiding behoorende bij de platen voor het klassikaal onderwijs, ten dienste van bewaar- en lagere scholen* (Utrecht 1878).
18. Lummel, H.J. van, *Handleiding behoorende bij de Bijbelsche Platen, tot recht begrip der gewijde geschiedenis* (Utrecht 1905).
19. Nationaal Onderwijsmuseum, *Vrijheid van onderwijs; de vele gezichten van artikel 23* (Velsen-Noord 2012).
20. Noordman, J.M.A., *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500 – 2000* (Assen 2010).
21. Schuring, H.A., e.a., *Veranderend landschap: opnieuw op reis met oude schoolplaten* (Assen 1992).
22. Sikkel, J.C., *De Aanschouwing in het Onderwijs, pedagogische bijdrage voor de scholen met den Bijbel* (Amsterdam 1902).
23. Snoep, D.P., e.a., *De geschiedenis gekleurd: historie – schoolplaten – J.H. Isings* (Utrecht/Assen 1982).
24. Thijssen, J., *'Leerzame prentjens voor de jeugd'. Schoolrenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Utrecht 2009).
25. Thijssen, J., 'Schoolprenten in historisch perspectief'. *Paper Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht, 21 januari 2015.*
26. Visser, W.J. en Th. C. Vriezen, *Leidraad bij de Bijbelsche Platen van H.J. van Lummel* (Utrecht 1926).

Sites

1. Röhner, G.J., http://www.wgvandehulst.com/sr_biografie.html (1994).
2. <http://onderwijsmuseum.nl/pagina/aanschouwelijk-onderwijs>
3. http://www.dbnl.org/tekst/cost002bezw01_01/cost002bezw01_01_0010.php
4. http://www.dbnl.org/tekst/jaa002187801_01/jaa002187801_01_0018.php
5. http://www.dbnl.org/tekst/jaa002187801_01/jaa002187801_01_0018.php#097
6. http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=h.j.+van+Lummel+&coll=ddd&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C19e_eeuw%7C&page=1&identifier=ddd%3A011065511%3Ampeg21%3Aa0035&resultsidentifier=ddd%3A011065511%3Ampeg21%3Aa0035
7. <http://www.woorden.org/woord/verzuiling>
8. <http://www.wereldaandewand.nl/artikel14.htm>

Verantwoording afbeeldingen

figuur	Titel	Jaartal	Uitgever	Maker
1	<i>Aardrijkskundige wandplaat</i>	1820	de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen	[onbekend]
2a	<i>Jan zit hier op zijn</i>	1760	Van der Putte	Van der Putte
2b	<i>hakken / en hij laat zijn</i>	1790	Rynders	Rynders
2c	<i>kindje kakken (moderne vertaling)</i>	1807	Bouwer	Bouwer
3	<i>Franse Tirannie</i>	ca. 1724	Waarschijnlijk Jacobus Fruytier	Waarschijnlijk Jacobus Fruytier
4	<i>In Sloot en Plas</i>	1915 – 1927	J.B. Wolters	M.A. Koekkoek
5	<i>Advertentie H.J. van Lummel; Bijbelse Platen</i>	1873	De Standaard	-
6	<i>Parabel van de verloren zoon</i>	ca. 1800	J. Bouwer en Wed. J. Ratelband	J. Oortman en J. Plugger
7	<i>Parabel van de barmhartige Samaritaan</i>	ca. 1800	J. Bouwer en Wed. J. Ratelband	J. Oortman en J. Plugger
8	<i>Jozefs reis naar Egypte</i>	ca. 1800	J. Bouwer en Wed. J. Ratelband	J. Oortman en J. Plugger
9	<i>Het leven van David</i>	ca. 1800	J. Bouwer en Wed. J. Ratelband	J. Oortman en J. Plugger
10	<i>Evangelie van Mattheus</i>	ca. 1858	A.W. Sythoff	A.W. Sythoff
11	<i>Het verhaal van Kain en Abel, David, Saul uit het oude testament</i>	ca. 1858	A.W. Sythoff	A.W. Sythoff
12	<i>Lucas 7; 11 – 17</i>	ca. 1857-1877	Keminck en zn.	H.J. van

				Lummel
13	<i>Lucas 24; 50 – 52</i>	ca. 1857-1877	Keminck en zn.	H.J. van Lummel
14	Lucas 2; 8 – 15	ca. 1857-1877	Keminck en zn.	H.J. van Lummel
15	<i>Lucas 10; 30 – 36</i>	ca. 1857-1877	Keminck en zn.	H.J. van Lummel
16	<i>Genesis 22;10</i>	ca. 1857-1877	Keminck en zn.	H.J. van Lummel
17	<i>II Samuel 18;9</i>	ca. 1857-1877	Keminck en zn.	H.J. van Lummel
18	<i>Mattheus 26; 14 – 16</i>	ca. 1857-1877	Keminck en zn.	H.J. van Lummel
19	<i>Het leven van David</i>	ca. 1800	J. Bouwer en Wed. J. Ratelband	J. Oortman en J. Plugger
20	<i>I Samuel 17 – 49</i>	ca. 1857-1877	Keminck en zn.	H.J. van Lummel
21	<i>Oude Testament: Kain en Abel, David, Saul uit het oude testament</i>	ca. 1858	A.W. Sythoff	A.W. Sythoff
22	<i>Genesis 4;9</i>	ca. 1857-1877	Keminck en zn.	H.J. van Lummel.
23	<i>Jozef naar Egypte</i>	ca. 1800	J. Bouwer en Wed. J. Ratelband	J. Oortman en J. Plugger
24	<i>Genesis 28;18</i>	ca. 1857-1877	Keminck en zn.	H.J. van Lummel.
25	<i>Het bloed aan de deuren.</i>	ca. 1857-1877	Keminck en zn.	H.J. van

	<i>Het eerste Paaschmaal</i>			Lummel.
--	------------------------------	--	--	---------

De religieuze prenten van De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zijn vervaardigd uit het boek *'Leerzame prentjens voor de jeugd'. Schoolrenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Utrecht 2009) van Jo Thijssen.

De religieuze schoolplaten van H.J. van Lummel zijn vervaardigd uit de collectie van het Nationaal Onderwijsmuseum, te Dordrecht.

Stageproduct 1: Grow-Up! tentoonstellingsboekje Wreck this Agenda

Dit betreft een selectie uit het tentoonstellingsboekje Wreck this Agenda, alleen de pagina's waar ik aan heb gewerkt zijn afgebeeld (i.v.m. grootte van het bestand).

Voor dit boekje heb ik agenda's geselecteerd, agenda eigenaren geïnterviewd voor aanvullende teksten, en keuzes gemaakt over welke afbeeldingen/agendapagina's afgebeeld moesten worden. Dit heb ik voor de periode 2000-2015 gedaan, en ik heb ondersteund in de ander periodes (1950 tot 2000).

De inleidende teksten (ook voor mijn eigen periode) zijn gezamenlijk, met mijn teamleden en andere collega's van het museum, geschreven. Op deze manier bleef de schrijfstijl in alle teksten hetzelfde, wat voor een mooie eenheid zorgde. Voor deze teksten hebben wij gebruik gemaakt van relevante literatuur en algemene kennis van mij en mijn collega's.

Aan de hand van de agendatentoonstelling wordt de ontwikkeling van de scholier tussen de jaren 1950 – 2015 weergegeven. Er is in deze 65 jaar een grote ontwikkeling waar te nemen. Want, waren de scholieren in de jaren 1950 – 1960 nog brave kinderen, in de jaren erna verandert dit. Scholieren vinden hun eigen stem en positie in de Nederlandse maatschappij. De individualisering van het persoon wordt belangrijk, feminisme en de seksuele revolutie sieren menig pagina. De ontwikkeling van de digitale wereld komt ook naar voren. Telefoonnummers, muziek, televisie, bewijs is op de pagina's terug te vinden. De politiek en nare internationale ontwikkelingen als oorlog en andere conflicten komen minder tot uiting. De scholier is gericht op sociaal doen. Uitgaan, vriendjes en uitstapjes worden groot aangekondigd op de pagina's. Opmerkelijk is ook hoe de agenda producent ingespeeld heeft op de scholier. De agenda's van de jaren 1960 – 1980/90 hebben duidelijk als inspiratie gediend voor de agenda's van 1990 – 2015. Werd er bijvoorbeeld door de scholier eerst nog een spiegeltje in de agenda geplakt, nu is die er al bijgeleverd. Werden de pagina's eerst nog versierd met allerlei gekke poppetjes, nu staan ze er al in. De creativiteit van de scholier die zo zichtbaar was tot ca. 1980/90 is verdwenen. De producenten hebben de behoefte voor het versieren van de agenda weggenomen door de agenda zelf al zo kleurrijk en veelzijdig te maken. Er wordt nog wel veel in de agenda's geschreven, geen huiswerk, maar gesprekjes om de les door te komen. Voor huiswerk is er nu een digitale agenda; Magister.

12

Anne-Karin van Kampenhout

Atheneum, Rijkscholingsgemeenschap, Dr. Aletta Jacobsschool, Van der Puttyceum, Heymans College (Gouda, Hoogezand, Eindhoven, Groningen), 1974-1979

Dat ik het atheneum heb gehaald is best opmerkelijk.

Ik verhuisde veel. Dat vond ik vreselijk, maar ik volgde waar mijn moeder ging. Met mijn vader had ik na de scheiding geen contact meer. Elk schooljaar een andere klas. De ene keer liep ik voor op de lesstof, de andere keer achter. Dat ik het atheneum heb gehaald is best opmerkelijk. Ik maakte nauwelijks vrienden, ik zou toch snel weer verhuizen. Pas vanaf de vierde klas in Groningen zou ik op dezelfde school blijven. Mijn agenda's versierde ik thuis. Omdat ik makkelijk leerde had ik er de tijd voor. Ik trok er de aandacht mee van klasgenoten. Waarschijnlijk was ik er daarom zo fanatiek mee.

12

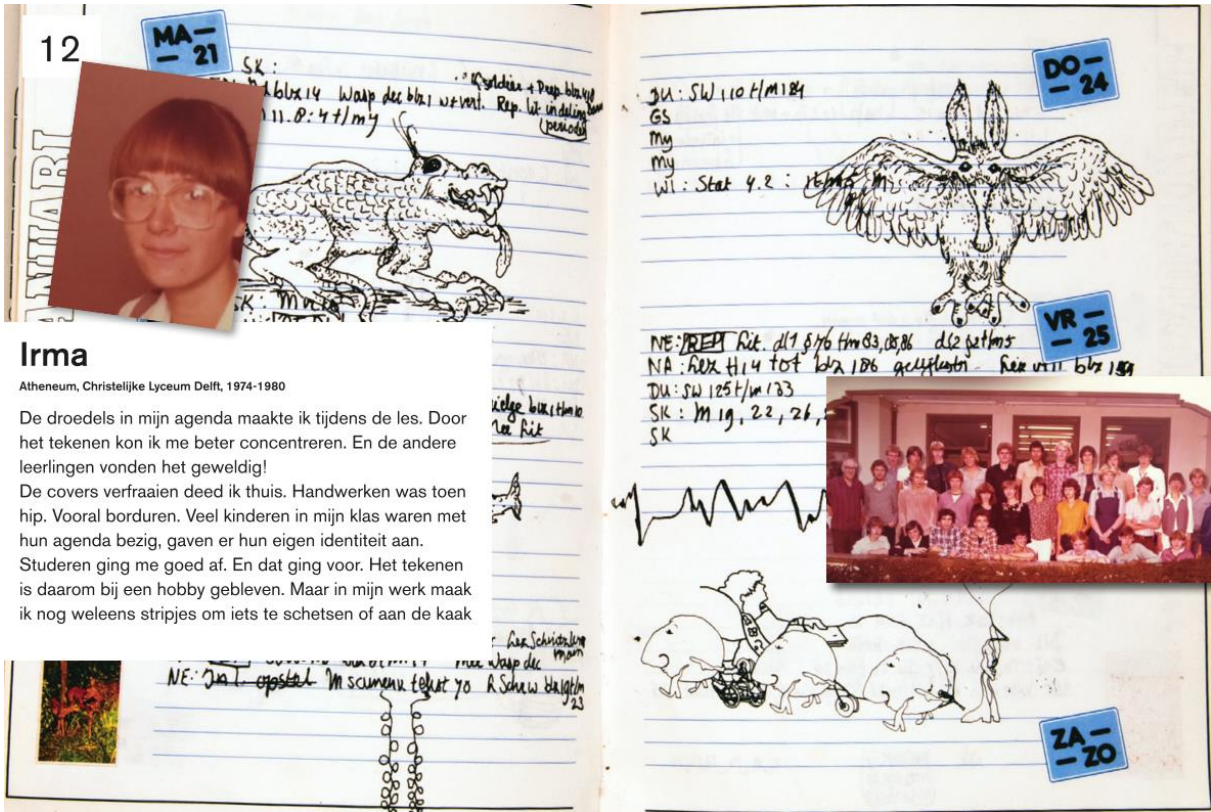
Jaqueline King

Mavo, JTC, De Roosenborch, Roosendaal, 1974-1980

Ook de roos die ik van Rob had gekregen heb ik mijn agenda bewaard.

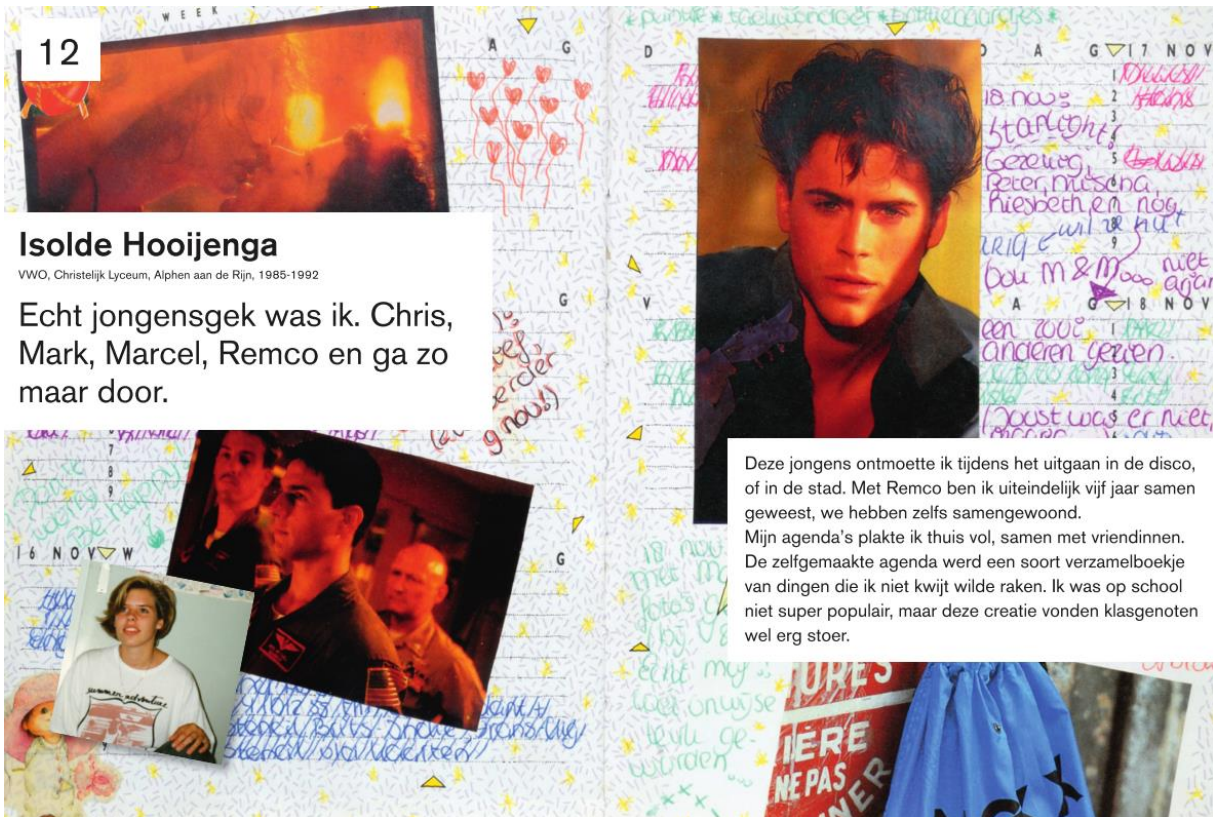
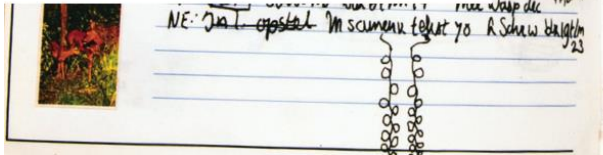
Rob leerde ik kennen als klasgenoot. Hij was niet de enige jongen die ik toen leuk vond. Jacky was een onbeantwoorde vakantieliefde. Ik heb later een pony naar hem vernoemd. Rob en ik werden in 1976 verliefd. Na een paar maanden kreeg Rob iets met iemand anders. Maar het ging weer aan, en we zijn daarna 10 jaar getrouwd geweest! Voor mij was deze agenda eigenlijk een dagboek, waarin ik alles kwijt kon. Ook de roos die ik van Rob had gekregen heb ik erin bewaard.

Irma

Atheneum, Christelijke Lyceum Delft, 1974-1980

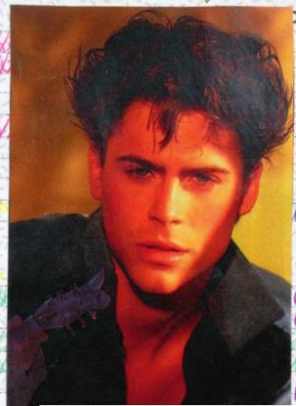
De droedels in mijn agenda maakte ik tijdens de les. Door het tekenen kon ik me beter concentreren. En de andere leerlingen vonden het geweldig! De covers verfraaien deed ik thuis. Handwerken was toen hip. Vooral borduren. Veel kinderen in mijn klas waren met hun agenda bezig, gaven er hun eigen identiteit aan. Studeren ging me goed af. En dat ging voor. Het tekenen is daarom bij een hobby gebleven. Maar in mijn werk maak ik nog weleens stripjes om iets te schetsen of aan de kaak

Isolde Hooijenga

WVO, Christelijk Lyceum, Alphen aan de Rijn, 1985-1992

Echt jongensgek was ik. Chris, Mark, Marcel, Remco en ga zo maar door.

Deze jongens ontmoette ik tijdens het uitgaan in de disco, of in de stad. Met Remco ben ik uiteindelijk vijf jaar samen geweest, we hebben zelfs samengewoond. Mijn agenda's plakte ik thuis vol, samen met vriendinnen. De zelfgemaakte agenda werd een soort verzamelboekje van dingen die ik niet kwijt wilde raken. Ik was op school niet super populair, maar deze creatie vonden klasgenoten wel erg stoer.

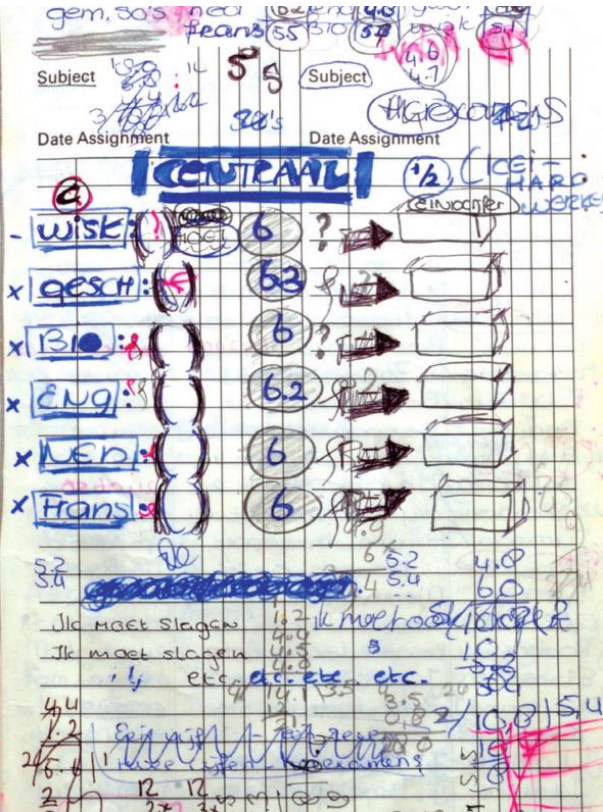
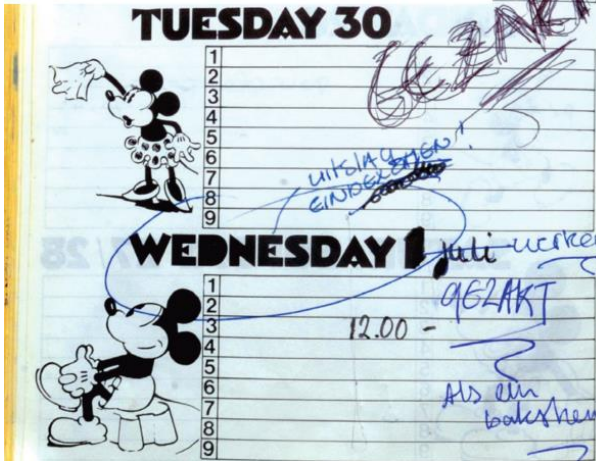
12

Madelon Mansholt

Mavo, Nederlands Lyceum, Den Haag, 1983-1988

Gezakt, op één-tiende. Dat was wel erg balen hoor. Het jaar erna ben ik gelukkig wel geslaagd!

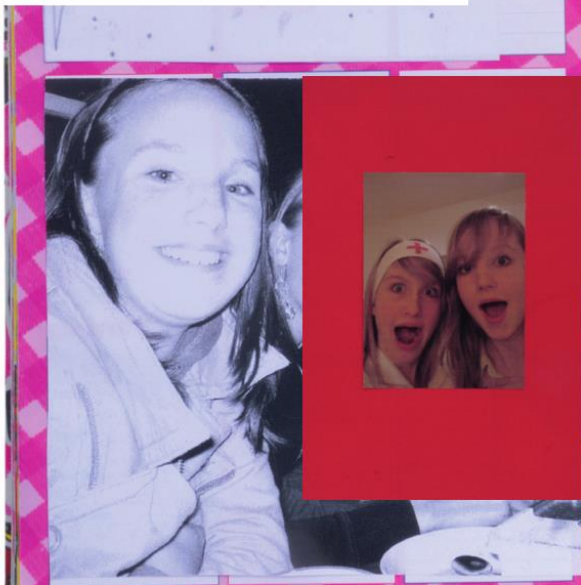

12

Mirte van Duppen

VWO, St. Odolphuslyceum, Tilburg, 2002 - 2008

Pagina's vol met selfies.

Mirte gebruikte haar agenda niet zozeer om huiswerk in op te schrijven. Het was meer een boekje om te kletsen. Maar wat het meest opvalt aan de agenda's van Mirte zijn de pagina's vol met selfies en foto's van vrienden. Op het strand, in een restaurant, op een feestje, of gewoon thuis. Alle dierbare momenten heeft zij vastgelegd en bewaard.

39

Ayke

VWO, Het Erasmus, Almelo, 2003-2009

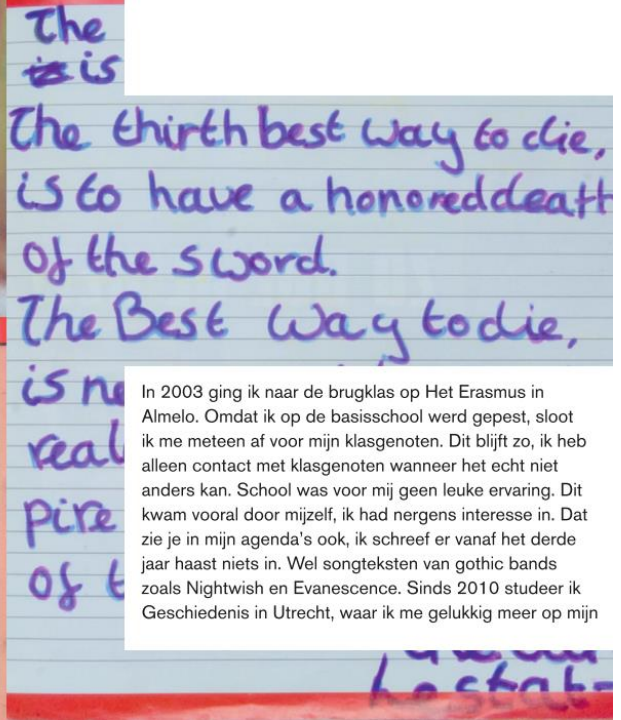
School was voor mij geen leuke ervaring.

NOTITIES

NOTITIES

Ben jij wel eens gepest? Of was jij een pester?

In 2003 ging ik naar de brugklas op Het Erasmus in Almelo. Omdat ik op de basisschool werd gepest, sloot ik me meteen af voor mijn klasgenoten. Dit blijft zo, ik heb alleen contact met klasgenoten wanneer het echt niet anders kan. School was voor mij geen leuke ervaring. Dit kwam vooral door mijzelf, ik had nergens interesse in. Dat zie je in mijn agenda's ook, ik schreef er vanaf het derde jaar haast niets in. Wel songteksten van gothic bands zoals Nightwish en Evanescence. Sinds 2010 studeer ik Geschiedenis in Utrecht, waar ik me gelukkig meer op mijn

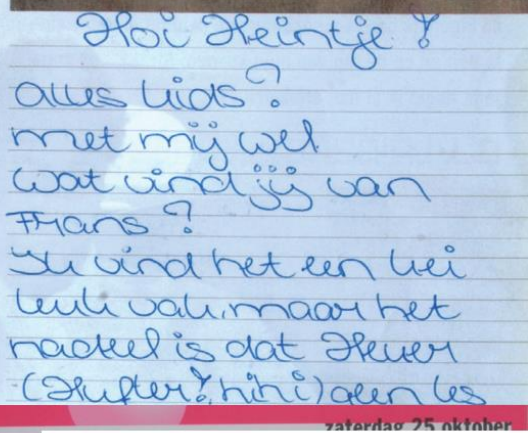
73

12

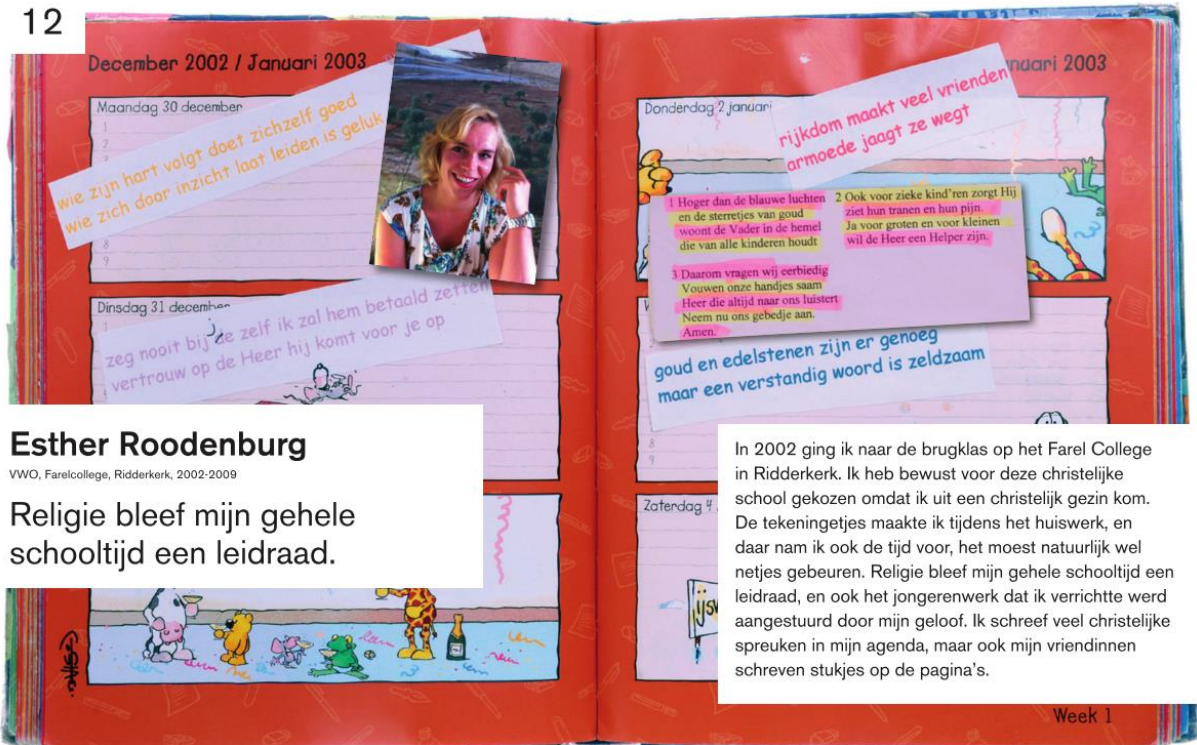
In elkaars agenda schrijven

Hey ben ik weer! Techniek is het debielste vak van allemaal. Wetenschappelijk bewezen door tv1a. En de leraar had geen leraar moeten worden, kan hij niet!!! Dikke Zoen.

In elkaars agenda schrijven, een fenomeen dat in de loop der tijd steeds populairder wordt, is nu niet meer uit de agenda's weg te denken. Of je nu sociaal doet, de verveling verdrijft, of klaagt over een docent of les, niets is te dol. Eén ding is zeker: het is zeer gemakkelijk!

Klasgenoten en vrienden schrijven in elkaars agenda. Op de tentoonstelling zie je dat veel terugkomen. Nodig op deze pagina je vrienden uit om iets te schrijven.

Esther Roodenburg

VWO, Farelcollege, Ridderkerk, 2002-2009

Religie bleef mijn gehele schooltijd een leidraad.

In 2002 ging ik naar de brugklas op het Farel College in Ridderkerk. Ik heb bewust voor deze christelijke school gekozen omdat ik uit een christelijk gezin kom. De tekeningetjes maakte ik tijdens het huiswerk, en daar nam ik ook de tijd voor, het moest natuurlijk wel netjes gebeuren. Religie bleef mijn gehele schooltijd een leidraad, en ook het jongerenwerk dat ik verrichtte werd aangestuurd door mijn geloof. Ik schreef veel christelijke spreuken in mijn agenda, maar ook mijn vriendinnen schreven stukjes op de pagina's.

Game agenda

Huiswerk maken, appen en gamen...

Jongeren van nu kunnen alles tegelijk. Huiswerk maken, appen, gamen. In deze Game agenda kun je je huiswerk maken, maar je kunt ook spelletjes spelen. Het werkt simpel. Je downloadt de app. Vervolgens ga je met je smartphone boven een plaatje staan. Het spel begint en je agenda komt tot leven!

12

woensdag, 6 mei 2015

Vandaag

08:20 - 09:05
1 BIOL - SAM - 6Abiol_2 (lab.,)

10:10 - 10:55
3 FATL - HOD - 6Afati_1 (N)

10:55 - 11:40
4 FATL - HOD - 6Afati_1 (N)

12:10 - 12:55
5 NETL - KEI - 6Anetl_b (N.)

12:55 - 13:40
6 ENTL - OLD - 6Aentl_b (N)

Berichten (361)

C.H.M. van der Klauw
uitslag rekentoets
Bericht: 23-04 11:57

M. Zeevalk
kuisleutel
Bericht: 23-04 09:36

M. Zeevalk
Herinnering: Kuisleutels & maatschappelijke stage
Bericht: 22-04 08:41

R. Westerhuis
RE: Eindexamen Glossy
Bericht: 20-04 13:15

B.P.M. de Keyzer
uitwerking tweede examen
Bericht: 20-04 12:16

R. Westerhuis
RE: Eindexamen Glossy
Bericht: 19-04 21:37

Notificaties

1 openstaande opdracht

geen beoordeelde opdrachten

1 openstaande opdracht met deadline komende week

geen activiteiten waarop nog inschrijven moet of kan worden

Magister

Magister is een veelgebruikt leerlingvolgsysteem.

Je kunt via Magister je rooster, je aanwezigheid en je behaalde cijfers bekijken. Maar let op: Je ouders kunnen ook meekijken!

alle berichten

periodeoverzicht

75

12

Jongensagenda's

Hoe was het ook alweer?
Vrouwen komen van Venus?
Mannen van Mars?

Jongens en meisjes gaan in elk geval heel verschillend om met hun agenda. Meisjes beginnen in april al met het uitzoeken van een nieuwe agenda. Wie heeft welke agenda? Wil ik wel dezelfde? Of juist iets unieks? Veel jongens kopen vlak voor het schooljaar begint iets wat praktisch is, en wat er ook nog cool uitziet. Kletsen, plaatjes, huiswerk? Nou, als het niet verplicht is, dan liever niet.

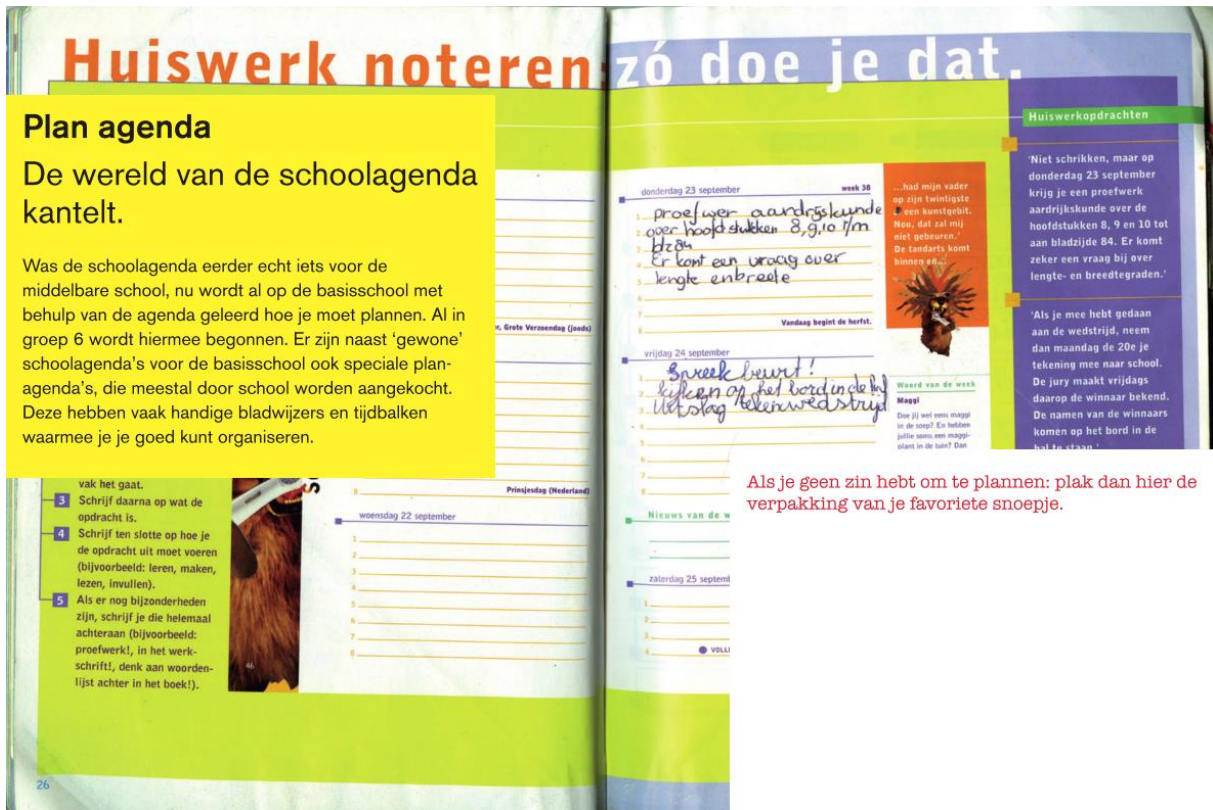
De soundtrack van de Z06 is nimmer metalig en hard als van een NASCAR, maar altijd plezierig voor het oor.

in toeren en overspoelt je over het gehele bereik met zo'n tomeloos pak energie dat je op de meeste wegen aan twee vergellingen genoeg hebt om heer en meester te zijn.

ie General
ar na: een
pk en een
e enough?

pen in de binnenste
alen en het volume
de roffel die de Z06
selemaal tot aan de
loet je hart juichen.
Je vetste Vette ooit
eg geleverd. De V8
deg om de machine
O naar 100 te laten
op van 319 km/h te
che GT3. Het beest
lter, maar hij hangt
(en valt) mooi snel

In samenwerking met het hele team zijn de onderstaande teksten geschreven:

76

1950-1960 VOORZICHTIG

Degelijkheid, soberheid, wederopbouw. Maar ook: de AOW van 'vadtje Drees', de bromfiets en de scooter, de postorderbedrijven en de eerste vrouwelijke minister, Marga Klompé. De Watersnood van 1953 hakt er stevig in. De radio biedt ondertussen volop huiseilijkheid met de familie Doorsnee, de spanning van het hoorspel en het opkomende Jordaantalied.

Wat gebeurde er in het buitenland? De Koude Oorlog wordt even gloeiend heet in Noord- en Zuid-Korea. De wereld laat op door de Suez-crisis in 1956 en een jaar

later schiet Rusland de Spoetnik de ruimte in.

Begin jaren 50 zijn de schoolagenda's nog een soort huiswerkboekjes. Brave foto's en stukjes tekst moeten het wat smeüiger maken. Uitgevers proberen de tijdgeest wel voor te blijven. De kleur van de agenda's verandert iets, de vorm ook. De wind komt uit het westen, uit Amerika. Zanger Pat Boone wordt populair, filmster Doris Day ook. Nieuwe vormen van jazz waaien over. En vooral de rock 'n roll met Bill Haley en Elvis Presley. Een geheel nieuw soort opwinding. Op tienerkamers worden 45-toeren-plaatjes gedraaid. Hitlijsten verschijnen in de agenda's. Er ontstaat een voorzichtige jeugdcultuur, met nieuwe vormen van ongebondenheid.

De schoolagenda

Na de Tweede Wereldoorlog verandert de saai ogende schoolagenda in een uitgekend commercieel product. Naast de komst van kleur en afwisseling maken veel scholieren hun agenda's persoonlijker. Schoolzaken blijven onvermijdelijk, maar waar ruimte is worden uitgeknipte tijdschriftplaatjes van pop, film- en sporthelden geplakt. Daarnaast worden persoonlijke gedachten, namen van stille liefdes en dagboekachtige teksten genoteerd. En soms ook een statement: voor het milieu, tegen de oorlog, voor steun aan arme landen.

De jeugd als doelgroep

De schooljeugd wordt meer en meer een doelgroep. Makers van schoolagenda's proberen in te spelen op de belevingswereld van tieners. In agenda's uit de jaren 60 en 70 worden advertenties en foto's van popsterren afgedrukt. In de jaren 80 gaan fabrikanten en steeds meer 'licentie-agenda's' maken: schoolagenda's gewijd aan één merk, zoals spijkerbroekenmerk Lois, glossy magazine AvantGarde en stripreeks FC Knudde.

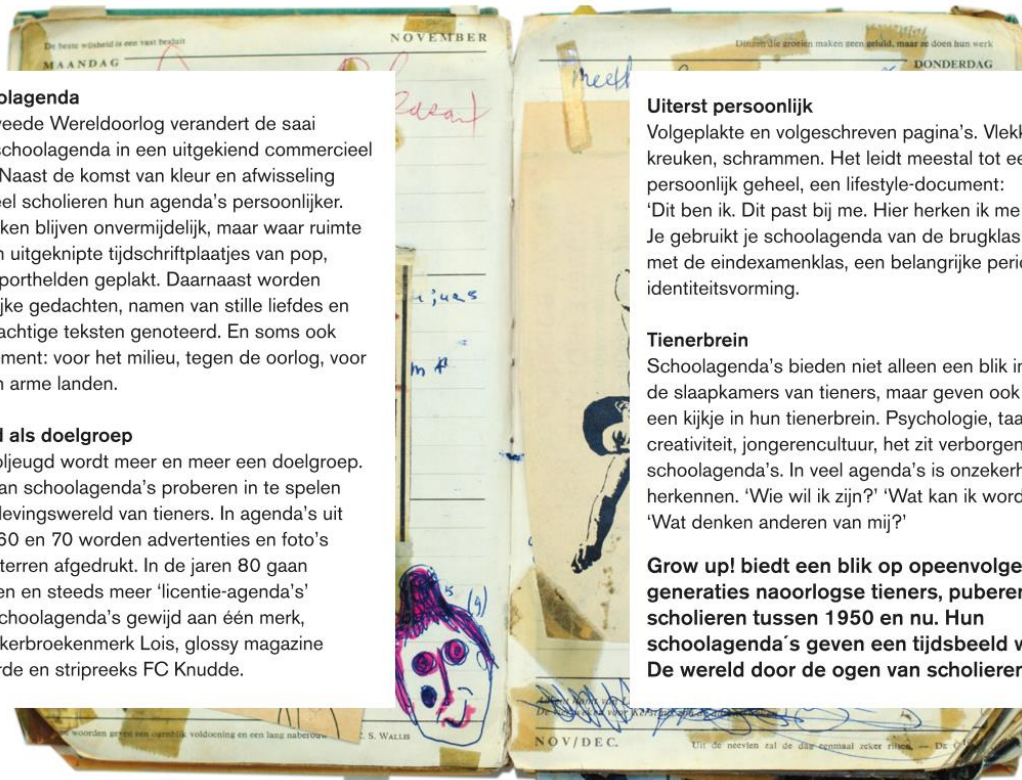
Uiterst persoonlijk

Volgeplakte en volgeschreven pagina's. Vlekken, kreuken, schrammen. Het leidt meestal tot een persoonlijk geheel, een lifestyle-document: 'Dit ben ik. Dit past bij me. Hier herken ik me in.' Je gebruikt je schoolagenda van de brugklas tot en met de eindexamenklas, een belangrijke periode van identiteitsvorming.

Tienerbrein

Schoolagenda's bieden niet alleen een blik in de slaapkamers van tieners, maar geven ook een kijkje in hun tienerbrein. Psychologie, taal, creativiteit, jongerencultuur, het zit verborgen in de schoolagenda's. In veel agenda's is onzekerheid te herkennen. 'Wie wil ik zijn?' 'Wat kan ik worden?' 'Wat denken anderen van mij?'

Grow up! biedt een blik op opeenvolgende generaties naoorlogse tieners, puberende scholieren tussen 1950 en nu. Hun schoolagenda's geven een tijdsbeeld weer. De wereld door de ogen van scholieren.

12

1970-1980 KLEURRIJK

De Beatles gaan uit elkaar. Abba scoort met Waterloo. Punk komt op. De reggae van Bob Marley wordt beroemd. Zeezender Radio Veronica gaat uit de lucht. Nederland juicht nog steeds om schaatsters Kees Verkerk en Ard Schenk. De moedermavo biedt nieuwe kansen. Den Uyl, Wiegel en Van Agt domineren de landelijke politiek. En oh ja, het buitenland. Nixons bezoek aan Mao (1972). De boycot tegen het apartheidsregime van Zuid-Afrika. De staatsgreep van generaal Pinochet in Chili (1973). Het eind van de oorlog in Vietnam (1975) en de

onafhankelijkheid van Suriname. Het milieu en de Club van Rome. Vanaf zitzakken op biezenmatten in trendy woonkamers is het allemaal te zien op de tv. Ook hebben veel Nederlanders meer vrije tijd. En kunnen ze meer geld besteden. In de schoolagenda's resoneert het, ebt het na. Kleur domineert de eigen invulling van de agenda's. Met fors viltstiftwerk. Licht psychedelisch in een enkel geval. Zilverpapier soms. Geen tiener hetzelfde. Het waaiert alle kanten uit. Van sproeten, puistjes en oksselfris tot Che Guevara, Hare Krishna en Heere Jezus. De een wil de natuur in, de ander wil aan de drugs. Gelukkig lijkt er één constante. Althans bij veel meisjes: 'Hij, ik en onze liefde.'

12

1960-1970 TEGENDRAADS

De jaren 60 lijken overvol. Het nieuwe komt van alle kanten. De vrije zaterdag wordt in 1960 ingevoerd. 'De pil' komt op de markt en is via de huisarts verkrijgbaar. Het feminisme begint haar tweede grote golf. De meisjes krijgen korte rokken. De jongens lang haar. De televisie brengt de wereld in de huiskamers, inclusief Peyton Place, Rudi Carrell en tv-domees. Maar ook de Cubacrisis, de moord op John F. Kennedy en Martin Luther King, de oorlog in Vietnam, de hongerkindjes in Biafra, de apartheid in Zuid-Afrika en de studentenopstand in Parijs.

Nieuwe helden te over: de Beatles, de Stones, Bob Dylan, Boudewijn de Groot, Ramses Shaffy en Jan Cremer. Thuis, op school, in de kerk en binnen relaties gaat het plotseling om 'macht', om 'autoriteit'. En om het afbreken daarvan. Er blijkt iets om voor te knokken. Het tegendraadse heeft echter vaak iets luchtigs. Provo daagt uit, speelse happenings in de hoofdstad kunnen rekenen op heftig politieoptreden. Voor iedere jongere is het wel kiezen. 'Hoever ga ik mee' 'Hoever laat ik me meeslepen door de voorhoede?' Veel scholieren blijven nog even in de beschutting van het verouwerde.

1980-1990 FEL

Bomen sterven door zure regen, de Rijn raakt ernstig vervuild. Er woedt oorlog in Afghanistan (1979-1989) en op de Falklands (1982). In Afrika en de homowereid slaat aids ongenadig toe. De hongersnood in Oost-Afrika en de Sahel beweegt Bob Geldof in 1985 tot zijn grote inzamelingsactie Live Aid. De gevolgen van de kernramp in Tsjernobyl (1986) zijn nauwelijks te overzien. Radioactieve straling waait onze kant op en Nederland vreest voor zijn bladgroentes. Harddrugs eisen ondertussen hun tol. In Nederland laat de economie het afweten.

Jeugdwerkloosheid leidt tot 'een verloren generatie'. Krakers zorgen voor een tegengeluid. Scholieren demonstrenen tegen de kernbom. Gastarbeiders hebben het als 'nieuwe Nederlanders' niet gemakkelijk. De digitale wereld komt langzaam op en wie daar jong goed geld verdient is al gauw een yup. Het lichaam wordt steeds belangrijker. Gezond leven, zonnebank en fitness. Casettebandjes en elpees worden vervuld voor cd's. Madonna, Michael Jackson en Whitney Houston vliegen over de toonbank.

De walkman biedt afleiding en een eigen wereld. De jeugd is nog steeds onzeker over de liefde, maar ook boos over school en de wereld. Met kleding kun je duidelijker dan ooit profileren. Schoolagenda's volgen de subculturen met speciale 'licentie-agenda's'. AvantGarde, radio Veronica,

Schoolagenda's – een korte geschiedenis

In de jaren 50 veranderden suffige schoolagenda's in een lifestyle-document met plaatjes van popsterren, hartenkreten en kalverliefdes.

Wanneer de eerste schoolagenda's op de markt kwamen is onbekend. Het oudst bekende spoor is een advertentie uit het Rotterdamsch Nieuwsblad van 16 september 1898, waarin 'School- en Teekenbehoefden' worden aanprezen, zoals schoolschriften, kaftpapier en schoolagenda's. HBS- en gymnasiumleerlingen gebruikten de voorgedrukte boekjes om hun huiswerk in te noteren. De schoolagenda werd een onderwijstool waarmee leerlingen voorbereid werden op de maatschappij, de wereld buiten de schoolmuren, waarin afspraken, taken en deadlines strikt nagekomen moesten worden.

Uitgeverijen Tjeenk Willink en Rijam waren in de jaren 50 grote spelers op de schoolagendamarkt. Zij probeerden hun agenda's met toegevoegde teksten, afbeeldingen en huiswerkhulpjes aantrekkelijk te maken voor de scholieren, die op hun beurt hun eigen idolen toevoegden.

Voorzichtig aan begon het (typisch Nederlandse) fenomeen 'schoolagenda' zich te ontwikkelen.

Rond 1980 vond een tweede grote omslag plaats, toen de 'licentie-agenda's' verschenen. De jeugd identificeerde zich steeds meer met grote merken en kon nu ook met een agenda zijn voorkeur tonen. Dit commerciële fenomeen breidde zich in de loop der jaren enorm uit. Uitgevers probeerden de veranderende doelgroepen bij te houden. Totdat de digitale wereld het begon over te nemen.

In het nieuwe millennium lijkt de schoolagenda ten dode opgeschreven. Huiswerk, lesroosters, cijferlijsten.

Tegenwoordig kan alles in online programma's zoals Magister verzameld en op elk moment ingezien worden. Het sociale aspect van de schoolagenda? Overgenomen door Facebook, WhatsApp en Instagram.

Toch blijven scholieren (meer meisjes dan jongens) een schoolagenda kopen. Het biedt toch een handig overzicht, sommige scholen – ook steeds meer basisscholen – leren hun leerlingen ermee plannen. En een krabbeltje, een xxx of een popidool in je agenda, dat heeft toch meer eeuwigheidswaarde.

Een schoolagenda is iets wat blijft.

12

2000-2010 RIJK

Vliegtuigen storten zich op de Twin Towers in New York op 11 september 2001. De aarde wordt een broeikas. De wereld wordt grimmiger. Europa voert in 2002 de euro in. Maar dan spat de zeepbel uiteen. De kredietcrisis verspreidt zich over de hele wereld. Overal moeten overheden helpen om de banken te redden. Landen als China, India en Brazilië ontspringen nog het meest de dans.

Ook in Nederland komen er bezuinigingen, werklozen, voedselbanken. Voor jongeren is het moeilijk om een baan te krijgen. Deeltijdbaantjes, flexwerken, dat gelukkig nog wel.

Ondertussen blijkt de multiculturele samenleving een vinnig item. Nederland is geschokt door de moord op Pim Fortuyn (2002) en Theo van Gogh (2004). Thuis brengt de e-mail soms pesterijen. Er valt ook wat te vieren: het homohuwelijk en een koninklijke trouwerij met een beroemde traan. De schoolagenda's zijn gevarieerder en mooier dan ooit. Maar voor de communicatie, profilering en selfies is er Facebook. Voor de roosters het online programma Magister. De schoolagenda verschuift steeds meer naar de basisschool. Leren plannen wordt belangrijk. Toch blijven vooral meisjes in elkaars agenda's schrijven, verhaaltjes, rijmpjes, geklets, want we zijn BFF's, vriendinnen voor altijd.

12

1990-2000 RIJK

Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 is de Koude Oorlog echt voorbij. Oost- en West-Duitsland worden één. Zuid-Afrika krijgt met Nelson Mandela in 1990 een nieuwe start. Niet overal gaat het goed: de eerste Golfoorlog (1990-1991), het slepende conflict tussen Israël en de Palestijnen, de massamoorden in Rwanda (1994), de burgeroorlog in Joegoslavië (1991-1999), Bill Clinton met zijn 'secret girlfriend' Monica Lewinsky. Ach, waar maken we ons druk om? Nog nooit hebben we het in Nederland zo goed, zijn we zo rijk. Het marktdenken

zit stevig in het zadel, de consumptiemaatschappij leeft als nooit te voren. Het kan niet op. Internet en e-mail breken door. Microsoft en Apple veroveren de communicatie. Jongeren voelen zich al snel thuis in de digitale wereld. Het mobielte is in opmars. Houseparty's worden intens beleefd met XTC. Rijk worden lijkt een belangrijk levensdoel. Of liever nog beroemd. Iedere jonge meid, jonge vent een superster of toch op z'n minst een bekende Nederlander.

Als puber is het wel zaak dat je ergens bij hoort. Het luistert nauw. Voldoende merken en nog meer subcultuurtes. Skaters, gabbers, alto's, hiphoppers. De schoolagenda's zijn minder beplakt dan voorheen. Jongens doen er niet veel meer aan. Meisjes leven zich uit in onderlinge boodschappen: kusjes, XXX, I love you.

NOVEMBER

1 ●
2 ●

COLOFON

Concept en samenstelling
Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht

Concept en ontwerp tentoonstelling & grafisch ontwerp
Bureau Caspar Conijn, Ilona Laurijse, Lawrence de Graaff

Realisatie
Nationaal Onderwijsmuseum: Maartje Brattinga, Janneke Pierhagen,
Esther Roodenburg, Laura Wiltvank

Opbouw
Kloosterboer Decor
Da Vinci College
Nationaal Onderwijsmuseum, Maarten Breeveld

Papierrestauratie
Arie Speksnijder

Licht
Vera Wegener

Teksten
Maartje Brattinga, Jacques Dane, Eelco Kramer, Frits Maas, Janneke Pierhagen,
Amnon Vogel, Laura Wiltvank

Fotografie en beeld
Rien van Buren, Jan Koorneef, Mathijs Krijtenberg, Jozef Rutte (DAF), Frits Saarloos,
Jan Tito (DAF)

Met dank aan
BacktoBasiX, CitrusPers, New Edition, Paper Works, SRT International, Stationery
Team, V&D
En alle schenkers en bruikleengevers.

De gebruikte beelden zijn afkomstig uit de eigen collectie van het Nationaal Onderwijs-
museum en uit particuliere collecties.

De affichebeelden zijn afkomstig uit: het V&D archief (Stadsarchief Amsterdam),
collectie HEMA, Van Sabben Poster Auctions.

Het Nationaal Onderwijsmuseum heeft geprobeerd alle rechthebbenden te achter-
halen. Voor zover personen auteursrechtelijke aanspraken menen te hebben, kunnen

NOVEMBER

1 ●
2 ●
3 ●
4 ●
5 ●
6 ●
7 ●
8 ●

15
donderdag

1 ●
2 ●
3 ●
4 ●
5 ●
6 ●
7 ●
8 ●

16
vrijdag

Pas de cover van je agenda aan naar eigen smaak.
Gebruik spijkerstof, plastic, plaatjes van je idolen of
krantenpapier.

GEZONDHEIDSTIP

*De kiwi is één van de lekkerste en gezondste vruchten. Ze heeft een hoog gehalte
aan vitamine C.*

Stageproduct 2: Schoolprenten/platen artikel

Aan de hand van mijn scriptie onderzoek is dit artikel geschreven. Dit artikel is een concept en moet eerst door de redactie worden goedgekeurd. Dit gebeurt echter pas aan het einde van het jaar 2015, omdat de nieuwe ‘Lessen’ pas in december uit zal komen.

Het onderzoek voor dit artikel heb ik gedaan aan de hand van de geleerde onderzoeksstrategieën in mijn opleiding. Door eerst informatie te zoeken voor de academische inbedding (godsdienst in het onderwijs, aanschouwelijk onderwijs, verzuiling en schoolstrijd) kon ik de primaire bronnen – de religieuze schoolprenten en schoolplaten – goed inkaderen.

Godsdienst in het onderwijs dankte zijn vorm aan de Dordtsche Synode. Op 30 november 1618 werd tijdens de zeventiende zitting aldaar besproken wat de beste wijze van catechiseren was.¹²⁵ Het was de taak van de schoolmeesters om de kinderen te onderwijzen in het goede geloof. De publieke school was gereformeerd, en andere scholen waren niet toegestaan. Iedereen was wel welkom op deze scholen.¹²⁶ De kwaliteit van het schoolsysteem werd in de achttiende eeuw verbeterd. Eén verandering had betrekking tot de profane volksprenten die aan scholieren werden gegeven of verkocht. Deze prenten werden hervormd en aangepast aan de nieuwe onderwijsidealen. De eerste schoolprentenseries (vanaf ca. 1800) – die wel op educatie gericht waren – danken hun bestaan aan deze verandering.¹²⁷ Deze vernieuwing had betrekking op alle volksprenten-onderwerpen. Prenten met onderwerpen als huiselijke taferelen en spelende kinderen werden aangepast op nieuwe idealen en normen en waarden. Met behulp van deze deugdelijke prentjes zouden de scholieren leren hoe zij zich naar behoren dienden te gedragen. Religieuze prenten hebben in dit ‘beschavingsoffensief’ ook een belangrijke rol gespeeld, ze werden met een doel gemaakt. Echter, om het doel van de religieuze schoolprenten en wandplaten (ook wel ‘schoolplaten’) te kunnen duiden, is het eerst belangrijk te onderzoeken welke historische ontwikkelingen binnen het Nederlandse onderwijssysteem en de Nederlandse samenleving plaatsvonden.

In de Nederlandse samenleving, van de achttiende en negentiende eeuw, bestond geen homogene religieuze overtuiging. Ondanks een tolerante opstelling ontstonden er spanningen op religieus gebied. De samenleving raakte verzuild, dit was voor het onderwijs problematisch, omdat enkel de publieke school was toegestaan (dus gereformeerd, na de

¹²⁵ H. Bavinck, *Handleiding bij het onderwijs in den Christelijken Godsdienst* (Kampen 1932) v.

¹²⁶ G. Harinck en G. Schutte, *De school met de Bijbel: Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw* (Zoetermeer 2006) 8-9.

¹²⁷ Harinck en Schutte, *De school met de Bijbel*, 9.

Bataafse Republiek 1801 – 1813 werd dit verlicht-christelijk¹²⁸). Ook werd bepaald – net zoals tijdens de Dordtse Synode – dat elke andere vorm van religieus onderwijs (bijvoorbeeld katholiek, orthodox, of joods) verboden was. “De verlichte protestanten, de Nutsmensen en de rijksoverheid waren zeer tevreden geweest over deze onderwijshervorming; de orthodox-protestanten, rooms-katholieken en joden waren dat niet. De staat kwam niet tegemoet aan de wens hun religieuze overtuiging aan hun kinderen mee te geven.”¹²⁹ Deze Nutsmensen maakten algemeen christelijke (verlicht-protestantse) schoolprenten. De orthodox-protestanten (en andere confessionele stromingen) waren ontevreden, zo ook Hendrik Jan van Lummel. Deze ongelijke behandeling was de oorzaak van de schoolstrijd. Na veel protest werd in 1844 een orthodox-christelijke school (*De Klokkenberg*) toegestaan.¹³⁰ In de grondwet van 1848 werd uiteindelijk vrijheid van onderwijs ingesteld, mede dankzij Johan Rudolph Thorbecke.¹³¹ Het tweede deel van de schoolstrijd, financiële gelijkheid, werd beëindigd met de komst van artikel 23 in de grondwetherziening van 1917.

Nederland heeft door de eeuwen heen veel verschillende onderwijsvormen gekend. In de zeventiende eeuw was er bijvoorbeeld het hoofdelijk onderwijs. Grote klassen met kinderen van alle leeftijden en slechts één meester om de orde te handhaven en om te onderwijzen. Deze vorm van onderwijs bleef lang de norm. Langzaamaan werd de school gedurende de negentiende eeuw een luisterschool, waar orde centraal stond en de scholier de gegeven stof moest leren, zonder te worden geactiveerd of gemotiveerd. De lesstof sloot vaak ook niet aan op de praktijk.¹³² Jan Ligthart (1859 – 1916) was één van de bekendste reformpedagogen van Nederland. Ligthart uitte kritiek op het destijdse onderwijs. De leerlingen waren te passief en de schoolvakken teveel gesplitst. Hij wilde de kinderen op een actieve manier onderwijzen in nuttige vakken (geschikt voor de arbeidstoekomst). Daarmee sloot aan bij de kennis en vaardigheden die de kinderen al bezaten.”¹³³ Deze vorm van onderwijs staat ook wel bekend als zaakonderwijs.¹³⁴

Het aanschouwelijk onderwijs heeft tevens een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van het Nederlands onderwijssysteem. Hierin stond ook centraal dat de leerling actief bij de lesstof werd betrokken. Het observeren/kijken was belangrijk. In deze onderwijsvorm waren prenten een populair hulpmiddel voor in de les. De prenten werden

¹²⁸ Harinck en Schutte, 13.

¹²⁹ E. Los, *De canon van het onderwijs* (Amsterdam 2012) 68.

¹³⁰ Harinck en Schutte, 26.

¹³¹ P.Th.F.M. Boekholt, *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de staat* (Assen 2002) 79.

¹³² J.M.A. Noordman, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland; idee en praktijk 1500 – 2000* (Assen 2010) 73.

¹³³ Noordman, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 610.

¹³⁴ *Ibid.* 610 - 612.

onder andere gebruikt bij vakken als biologie, aardrijkskunde en geschiedenis, maar ook zeker godsdienst. Echter, met zoveel verschillende confessionele scholen was het voor de producenten niet altijd gemakkelijk religieus neutrale schoolprenten en platen te maken. Iedere confessionele school had immers andere wensen voor hulpmiddelen. De prenten gaven een beeld aan het Bijbelverhaal, het hulpmiddel bij uitstek om de leerling geboeid te houden bij het onderwerp, en om het verhaal begrijpelijker te maken. Deze prenten en platen werden in het buitenland, maar ook in de Republiek zelf geproduceerd. Het Nut en Van Lummel waren twee belangrijke schoolplaten producenten.

Door de twee producenten te onderzoeken alsook hun prenten/platen was het mogelijk om erachter te komen wat de (religieuze) beweegredenen waren voor de onderwerpen en afbeeldingen op de prenten/platen. Vervolgens heb ik de geselecteerde prenten en platen met elkaar vergeleken om zo te kunnen onderzoeken waarom en hoe de leerdoelen van het Nut en Van Lummel verschilden. Door het grote aanbod aan primaire bronnen (uit de duizenden prenten en platen die het museum in bezit heeft en de enkele handleidingen is een selectie gemaakt) was het mogelijk grondig onderzoek te doen. Hierdoor kon er een heldere conclusie geformuleerd worden waarin duidelijk werd hoe en waarom de prenten van het Nut verschilden in leerdoel met de schoolplaten van Van Lummel. De bevindingen zijn samengevat in het onderstaande artikel.

84

ZIEN, VOORSTELLEN EN DOEN

“Zien, voorstellen en doen, - ziedaar de weg tot vorming van den mensch, en daarmee ook de aanwijzing voor den leergang en leermethode.” – Johannes Cornelis Sikkel (1902).

Het onderwijs in Nederland heeft in de achttiende en negentiende eeuw een grote ontwikkeling doorgemaakt. De verzuiling, de schoolstrijd, de plek van religie in het onderwijs, en de komst van een nieuwe manier van lesgeven – het aanschouwelijk onderwijs – hebben een grote indruk op het Nederlands onderwijssysteem achtergelaten.

Zien, voorstellen en doen waren de drie kernwoorden voor het aanschouwelijk onderwijs. Binnen deze methode van lesgeven stond centraal dat al het onderwijs gericht diende te zijn “[...] op de ‘vorming en opvoeding van den geheelen mensch naar hoofd en hart’.” Deugden moesten worden aangeleerd en opgelegd, de massa moest gedisciplineerd worden, asociaal gedrag afgeleerd, burgerlijk fatsoen aangeleerd. Onderwijs werd gezien

als de kern van “[...] opvoeding, socialisering, ontwikkeling en vernieuwing, politiek.” Om dit ideaal van deugdzaamheid te verwezenlijken, werd er een visuele hulpmiddel ontwikkeld: schoolprenten en de schoolplaten.

Prenten hebben een lange geschiedenis en waren in vele soorten en maten verkrijgbaar. De goedkoopste ervan werden centsprenten genoemd. Deze centsprenten waren de ”voorlopers van het goedkope prentenboek, het tijdschrift en het stripverhaal [...]” Prenten konden ook dienen als ondersteuning voor het onderwijs. Deze ‘onderwijsprenten’ werden dan ook wel schoolprenten genoemd. Vanaf circa 1800 tot 1970 werden deze prenten – en de opvolgers ervan, de schoolplaten – gebruikt om kinderen te ondersteunen in het onderwijs.

Binnen de ontwikkeling van de eerste Nederlandse schoolprenten was de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen een belangrijke speler. Met een christelijk uitgangspunt probeerden de leden van deze maatschappij de onkunde en zedeloosheid in de samenleving aan te pakken. Er werden drie series schoolprenten uitgegeven tussen 1800 en 1858. Het Nut was erop gericht een zo groot mogelijk publiek te bereiken en de voornaamste doelgroep was het *gemeene* volk (het gewone volk). Er werden ook enkele religieuze prenten gemaakt, deze waren algemeen christelijk, zodat een zo groot mogelijk publiek bereikt kon worden. Deze prenten vielen echter niet bij iedereen in de smaak, zo ook niet bij Hendrik Jan van Lummel. Van Lummel besloot daarom zelf schoolplaten te maken en verkopen. Het Nut en Van Lummel hadden een doel voor ogen met hun prenten en platen, en hoewel Van Lummels prenten zo’n vijftig jaar later werden uitgegeven, hebben beide collecties een belangrijke rol gespeeld in het onderwijs.

Hendrik Jan van Lummel

De negentiende-eeuwse onderwijsman Hendrik Jan van Lummel (1815-1877) bezocht als kind in Amersfoort de departementale school van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen. Hier zal hij voor het eerst in aanraking zijn gekomen met de pedagogische idealen van ’t Nut, zoals deugdzaamheid, vroomheid en naastenliefde. Van Lummel werkte zich op van hulponderwijzer tot hoofdonderwijzer van de vierde hervormde diaconieschool te Utrecht. Door zijn inspanningen kreeg deze school een ‘Opleidingsklasse’ voor hulponderwijzers, waar tevens een studie voor godsdienstleraar en zendeling kon worden gevolgd. Naast zijn drukke onderwijsbaan schreef Van Lummel ook pedagogische handleidingen en leesboekjes. Vooral zijn trilogie over de hervormingstijd in Utrecht – *De smidsgezel van Utrecht* (1865), *De bijlhouwer van Utrecht* (1866) en *De hopmansvrouw van Utrecht* (1871) – was succesvol en werd vaak herdrukt. Zijn pedagogische werk werd in het onder redactie van C.F.A. Zernike

uitgebrachte *Paedagogisch woordenboek* (1905) vooral als ‘praktisch’, doelmatig, gekarakteriseerd: “Hij heeft geen methode, geen stelsel, geen handboek, geen school of iets dergelijks nagelaten. [...] Van Lummel was een der menschen, die zich niet laten karakteriseeren of analyseeren. Een geboren schoolmeester als hij ontglipt aan de formules van beschrijvende meetkunst.” Deze praktisch-pedagogische instelling is terug te vinden in het werk waarmee Van Lummel in onderwijskringen landelijk bekendheid verwierf: de schoolplaten voor het klassikaal aanschouwelijk onderwijs. In zijn *Korte schets der opvoedingsleer voor kwekelingen en aankomende onderwijzers* (1868) legde hij kort en bondig uit, dat de mens via zijn kennis- of aanschouwingsvermogen voorstellingen en gewaarwordingen ontvangt. In de op opvoeding is dit vermogen van groot belang, omdat ‘de juistheid onzer begrippen afhankelijk is van de juistheid onzer aanschouwing’. Dit vermogen, aldus Van Lummel, “[...] wordt versterkt en geoefend door vele voorwerpen ter aanschouwing te geven en door deze voorwerpen nauwkeurig te doen gadeslaan.” In zijn tot in het begin van de twintigste eeuw herdrukte *Beknopte handleiding behoorende bij de platen voor het klassikaal aanschouwelijk onderwijs* (1857) raadde hij aan een les altijd goed voor te bereiden, af te dalen tot het kind en vooral niet te veel tegelijk willen onderwijzen: “Denkt altijd dat het onderricht niet dienen moet om *uwe* geleerdheid aan den dag te leggen, maar om kinderen wijzer en beter te doen worden.” In de handleiding bij de schoolplaten komt deze pedagogisch-didactische instelling goed naar voren. Stap voor stap, zo is Van Lummels advies, dienen de leerlingen bekend gemaakt te worden met alledaagse onderwerpen als huisraad, timmermansgereedschap, de bakker, de slager en het paard. Bij de schoolplaat waarop ‘een fiksche vette koe’ staat afgebeeld ‘die zoo juist geslacht is’, schrijft hij: “Nu dat vleesch ziet er wel smakelijk uit, maar ik zou er toch niet gaarne zóó in happen. Rauw vleesch is niet gezond en ook niet smakelijk.” Naast deze schoolplaten zijn er ook afbeeldingen met een zuiver morele strekking: naarstigheid, milddadigheid, onvoorzichtigheid, snoepzucht en slordigheid. Zoals in de vele kinderboekjes van ’t Nut bracht Van Lummel deze onderwerpen met eenvoudige, *happy end*-verhaaltjes voor het voetlicht: “Hij leerde zijn verderfelijke gewoonte afleggen, en werd nog een matige en gezonde jongen.” Alle schoolplaten van Van Lummel waren populair. Toch is een ander deel van zijn collectie in de academische wereld onderbelicht gebleven: zijn religieuze schoolplaten.

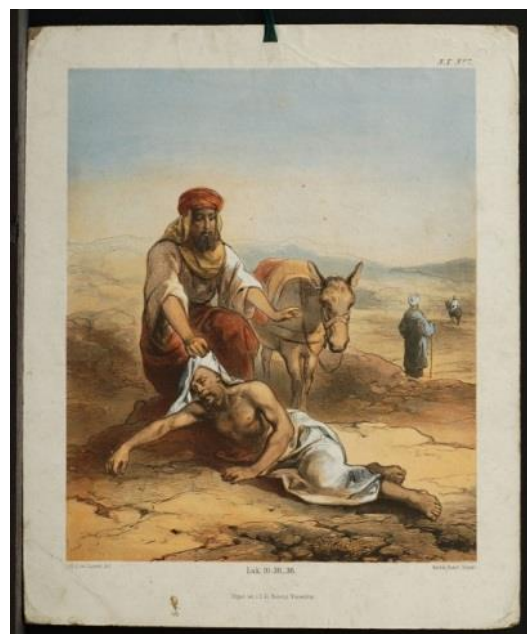
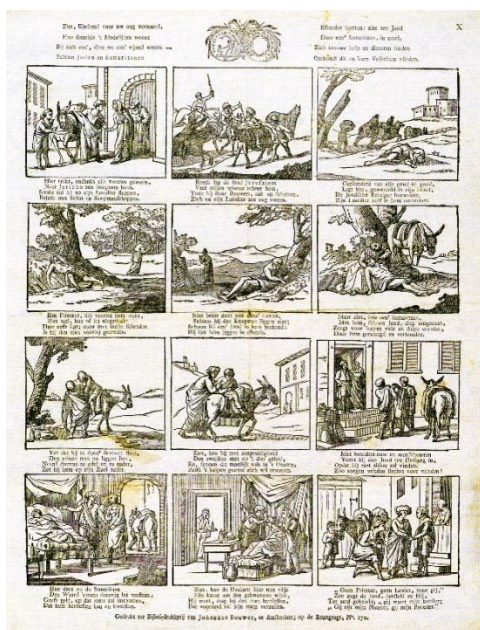
Religieuze schoolplaten

Het Nationaal Onderwijsmuseum is in het bezit van een grote collectie religieuze schoolplaten van Van Lummel. Deze schoolplaten verschillen op bijna alle fronten met de prenten van het

Nut. In uiterlijk en inhoud kan er onderscheid worden gemaakt. Deze verschillen kunnen verklaard worden omdat de laatste prentenserie van het Nut in 1858 werd uitgegeven en Van Lummel pas in 1857 begon met uitgeven.

De prenten van het Nut werden uitgebracht in de traditie van de bekende volksprenten. De onderwerpen van de prenten uit de eerste serie zijn in stripvorm *avant-la-lettre* afgebeeld. De prenten uit de derde serie hebben – hoewel niet langer in stripvorm – ook meerdere losstaande illustraties. Deze afbeeldingen worden vergezeld door moraliserende en verklarende rijmen. Hierdoor kon het Nut op één enkele prent een groot verhaal worden afgebeeld en uitgelegd. Inhoudelijk zijn de Nutsprenten daarom “[...] goed te onderscheiden van de traditionele volks- en kinderprenten.” Het Nut produceerde haar prenten wel in traditie van de volksprent. De prent werd met houtgravures afgedrukt en met stencils ingekleurd. Grote verfvlekken werden op ongeveer de juiste plek – en soms zelf helemaal willekeurig – op de afbeelding geplaatst. Hoe verhouden deze prenten zich tot die van Van Lummel?

Na 1850 verdwijnt de stripvorm geleidelijk, dat is ook te zien op de schoolplaten van Van Lummel. De gehele schoolplaat werd aan één afbeelding gewijd, ook wordt er geen moraliserende of verklarende rijm aangeboden. Nee, enkel een afbeelding met Bijbelvers is zichtbaar. De afbeelding is niet met behulp van een houtgravure afgedrukt, maar zorgvuldig getekend en ingekleurd. *De barmhartige Samaritaan* van het Nut en naar *het Evangelie van Lucas: 10; 30-36* van Van Lummel geven goed het verschil weer.

Beide afbeeldingen behandelen hetzelfde Bijbelverhaal, maar daar houden de overeenkomsten ook op. De producent van de prent van het Nut heeft de Bijbeltekst in begrijpelijke rijm

omgeschreven en ook een moraliserende tekst toegevoegd. De tekst is voor de kinderen goed te begrijpen, en ook de illustraties helpen bij het leren van de tekst (vooral wanneer een kind nog niet goed kon lezen). Van Lummel geeft geen verklarende of moraliserende tekst. Hij vermeldt enkel de Bijbelvers waarin het verhaal te vinden is. Toch kan er uit zijn schoolplaat opgemaakt worden om welk verhaal het gaat. Te zien is hoe twee priesters de gewonde man voorbij zijn gelopen, en hoe een Samaritaan de man helpt. Ook de ezel is afgebeeld. Uitleg is hier niet nodig, de leraar kan de Bijbel erbij pakken en het verhaal voorlezen.

Leerdoel

Ook in leerdoel is een duidelijk onderscheid zichtbaar. Het Nut wilde met behulp van de prenten een zo groot mogelijk deel van de samenleving onderwijzen in (christelijke) deugzaamheid, nette christelijke burgers zouden het resultaat zijn. Ook wilde het Nut de populaire – maar vaak onzedelijke en nietszeggende – volksprenten uit de scholen verdrijven. Deze doelen hadden verschillende kansen van slagen. Doordat de prenten duidelijke en simpele teksten en ook veel afbeeldingen hadden, werd het mogelijk dat een groot publiek de prenten kon begrijpen. Doordat de prenten op school werden verspreid, werd ook een groot publiek bereikt. Het verdrijven van de populaire volksprenten was minder succesvol, nog altijd waren deze volop in de samenleving te vinden. Er was echter wel een begin gemaakt, de productie van de onzedelijke prenten verminderde en steeds meer producenten gaven prenten met een pedagogisch karakter uit.

Ook H.J. van Lummel wilde de leerlingen onderwijzen in het goede christelijke leven en in christelijke deugzaamheid. Toch is zijn insteek anders dan die van het Nut. Van Lummel was een schoolmeester, zijn platen dienden ervoor om de (godsdienst)lessen te verduidelijken. De schoolplaten zijn in de gedachte van het aanschouwelijk onderwijs gemaakt, in hoofdzaak waren deze platen er daarom op gericht om ondersteuning te bieden bij de te leren lesstof.

Handleidingen

Nieuw bij de educatieve handleidingen waren de handleidingen. Van Lummel maakte deze voor al zijn schoolplaten, ook voor de religieuze. In zijn handleidingen staat het (pedagogische) doel van de schoolplaten en tevens wordt uiteengezet wat de inhoud ervan is.

Van Lummel zei het in de inleiding van zijn *Handleiding, behorende bij de Bijbelsche Platen, tot recht begrip der gewijde geschiedenis* al zelf, tijdens zijn godsdienstlessen ondervond hij “de moeielijkheid, om, bij het verhalen der Bijbelsche geschiedenis aan scholieren, den leerlingen dat juiste begrip van den vorm der voorwerpen,

die hierbij te pas kwamen, bij te brengen, dat nodig was, zouden zij het verhaalde of gelezene tot een' eigendom van hun verstand maken." Voor dit probleem vond hij een ogenschijnlijk simpele oplossing: schoolplaten met verklarende handleidingen. De prenten van het Nut waren al wat verouderd en voldeden niet aan de eisen van Van Lummel. De prenten welke hij nodig had, hadden meer diepgang en meer uitleg nodig, en moesten realistischer zijn, zodat een leerling kon begrijpen waar het Bijbelverhaal over ging. Echter, zo waarschuwde Van Lummel; "De plaat moet dienen om de les te verduidelijken, niet om die te vervangen." De schoolplaten werden daarom inclusief handleiding gemaakt, deze handleidingen werden samen met de prenten verkocht.

Om zoveel mogelijk uit de prent te halen, stonden er ook oefeningen in de handleiding. Elke oefening werd door Van Lummel in deze handleiding voorgedaan. Hiermee onderwees hij de schoolmeester, zodat die op zijn beurt de scholier het best kon onderwijzen en het meeste uit de plaat kon halen.

De eerste religieuze schoolplaat uit de handleiding betreft het onderwerp *Het bloed aan de deuren. Het eerste Paaschmaal*. Een schoolmeester zou bij deze schoolplaat bijvoorbeeld *oefening 6: over den stof en eigenschappen der voorwerpen* kunnen behandelen. Op de linker afbeelding kunnen de hysop, het bloed, en de poot van het lam uitgelegd worden. Daarna zou de schoolmeester de aandacht van de kinderen naar de rechter afbeelding kunnen leiden.

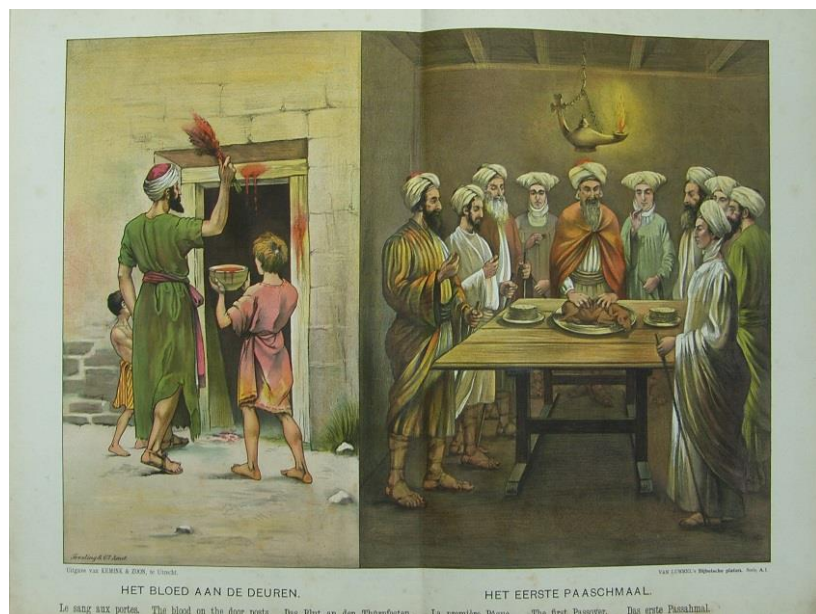
Wat hangt er boven de tafel? – Een lamp.

Wat voor soort lamp is dit? – Een olielamp.

Wat gaat er in de lamp zodat het licht kan schijnen? – Olie.

En wat is dat? Wat ligt er op de schaal? – Een stuk vlees, ongezuurd brood.

Dit zijn slechts een paar voorbeelden van vragen die gesteld kunnen worden. Deze handelingen zorgden voor een intensieve les waar het meeste uit de beschikbare kennis werd gehaald. Ook de andere schoolplaten kunnen op

deze manier behandeld worden.

Aan elkaar verbonden

Ondanks de verschillen tussen de prenten van het Nut en de schoolplaten van Van Lummel, hebben al deze prenten- en platenseries de ontwikkeling in het Nederlandse onderwijs beïnvloed en bevorderd. Door de prenten van het Nut raakten de kinderen (en als gevolg daarvan een groot deel van de samenleving, de prenten werden namelijk mee naar huis genomen) bekend met moraliserende teksten, met de Bijbelverhalen, en met deugdelijke normen en waarden. Doordat het Nut zich inzette voor de verheffing van de samenleving door middel van prenten, lag de markt bijna een halve eeuw later wijd open voor Hendrik Jan van Lummel om zijn schoolplatenseries uit te geven. Schoolplaten die het aanschouwelijk onderwijs ondersteunden en die de godsdienstlessen verduidelijkten. Dus, hoewel de prenten en platen in onderwerp, inhoud, en leerdoel van elkaar verschilden, zijn ze toch onontkoombaar aan elkaar verbonden.

Jacques Dane en Laura Wiltvank

Geraadpleegde literatuur

- Bavinck, H., *Handleiding bij het onderwijs in den Christelijken Godsdienst* (Kampen 1932).
- Boekholt, P.Th.F.M., *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de staat* (Assen 2002).
- Boerma, N., e.a., *Kinderprenten, Volksprenten, Centsprenten, Schoolprenten; populaire grafiek in de Nederlanden 1650-1950* (Nijmegen 2014).
- Borms, A., *Centsprenten: massaproduct tussen heiligenprent en stripverhaal* (Koninklijke Bibliotheek 2010).
- Duijnhouwer, J.A., *Het Nutsonderwijs bezuiden de grote rivieren: een onderzoek naar de onderwijsactiviteiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in het rooms-katholieke zuiden gedurende de periode van 1791 tot 1991* (Utrecht 1997).
- Harinck, G. en G. Schutte, *De school met de bijbel: Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw* (Zoetermeer 2006).
- Los, E., *De canon van het onderwijs* (Amsterdam 2012).
- Lummel, H.J. van, *Beknopte handleiding behoorende bij de platen voor het klassikaal onderwijs, ten dienste van bewaar- en lagere scholen* (Utrecht 1878).
- Lummel, H.J. van, *Handleiding behoorende bij de Bijbelsche Platen, tot recht begrip der gewijde geschiedenis* (Utrecht 1905).

- Sikkel, J.C., *De Aanschouwing in het Onderwijs, pedagogische bijdrage voor de scholen met den Bijbel* (Amsterdam 1902).
- Noordman, J.M.A., *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland; idee en praktijk 1500 – 2000* (Assen 2010).
- Thijssen, J., *'Leorzame prentjens voor de jeugd'. Schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Utrecht 2009).